

Omorganiseringen af den teologiske censur

GENERALKIRKEINSPEKTIONSKOLLEGIETS

CENSURVIRKSOMHED 1737-1747

AF

JESPER JAKOBSEN

Trykkefrihed betragtes i dag som en menneskerettighed, men under den danske enevælde var censur en integreret del af magtudfoldelsen. Indtil forcensurens afskaffelse i 1770 var manuskripter underlagt krav om at blive forelagt for og godkendt af de rette myndigheder, inden de lovligt kunne trykkes. Dette vilkår havde selvsagt afgørende indflydelse på åndslivets udfoldelsesmuligheder, og det hindrede ikke mindst opblomstringen af en offentlig opinion.

Ønsker man et fyldestgørende billede af censurens håndtering, må man rette fokus på de institutioner, der varetog censuren, og studere deres praksis over et afgrænset tidsrum. Mængden af sådanne studier i censurvæsenet i 1700-tallets første halvdel er ikke overvældende, men de er ikke desto mindre vigtige, fordi de viser, at censurens praktiske udførelse ikke fuldt ud svarede til lovgivningen. Harald Ilsøe og Ludvig Koch har blandt andet påvist – som det nærmere vil fremgå – at adskillige skrifter i 1700-tallet blev trykt uden om censurmyndighederne.

Politimestrene, Danske Kancelli og Missionskollegiet var blot nogle af de myndigheder, som var involveret i skrifers censur, så hvor skal man sætte sit fokus, hvis man ønsker at studere en censurinstitutions virke i en afgrænset periode? Censurens praktiske hovedorgan var frem til 1770 Københavns Universitets fire fakulteter, og censurvæsenet var grundlæggende delt i to grene, en politisk-verdslig og en teologisk. Opmærksomheden var størst omkring den teologisk begrundede censur, hvor proceduren også var mere omstændelig. Skrifter med teologisk indhold skulle først forevises biskoppen, dernæst censureres af Det Teologiske Fakultet, og fra 1737 skulle det endvidere godkendes af det

nyoprettede Kirkekollegium.¹ Det har resulteret i en stor mængde bevarede kilder. Den teologiske gren af censuren er derfor et godt afsæt for studier i censurvæsenet. Dertil kommer, at skrifter med teologisk indhold kvantitativt set tegnede sig for størstedelen af udgivelserne i 1700-tallets første halvdel.

Arkiverne efter hver af disse institutioner giver indblik i censurens praktiske udførelse, men censursagerne i bispearkiverne er vanskeligt tilgængelige, og kun den ene af Det Teologiske Fakultets to systematisk førte protokoller fra perioden 1736 til 1770 er i dag bevaret. Kilderne til Kirkekollegiets censurvirksomhed er velbevarede, og med afsæt i dets hovedprotokoller er det muligt at undersøge præcis, hvor mange censursager Kollegiet behandlede, og hvilke afgørelser der blev truffet. Kirkekollegiets velbevarede arkiv sammenholdt med dets status som øverste myndighed i forbindelse med teologiske skrifers censur gør det til et særdeles godt udgangspunkt ikke bare for studier i den teologiske censur men også for mere generelle studier i censurens håndtering, funktion og betydning i det enevældige danske monarki.

Formålet med denne artikel er at analysere Kirkekollegiets censurvirksomhed i de første ti år af dets virke for derigennem at beskrive censurens funktion og betydning i det enevældige danske monarki fra 1737 til 1747. Det sker ved hjælp af følgende underspørgsmål: Hvorfor fik Kirkekollegiet tildelt censurbeføjelser, hvordan var samspillet med de allerede eksisterende censurorganer, og hvilken funktion og betydning havde en bogs *imprimatur*? Hvad siger Kirkekollegiets censurvirksomhed om censurens praktiske virkelighed og betydning i første halvdel af 1700-tallet?

Forskningsoversigt

Hverken teologisk censur eller Kirkekollegiets samlede virke har gennem tiden haft faghistorikernes store bevågenhed. Hvad der præcis er årsagen hertil, skal ikke forfølges nærmere her, men en del af forklaringen er sandsynligvis den indflydelsesrige radikale historikertaditions negative syn på religiøsitet og dens tendens til at betragte religiøse problemstillinger som mindre væsentlige end politisk-verdslige.²

1 Kollegiets officielle navn var Generalkirkeinspektionskollegiet, men i samtidige skrifter kaldes det ofte General-Kirke-Inspektionen. Her anvendes den kortere betegnelse Kirkekollegiet.

2 Thyge Svenstrup: *Arup. En biografi om den radikale historiker Erik Arup, hans tid og miljø*, København 2006, s. 21-25.

Faghistorikere har i stedet rettet fokus mod den politisk motiverede censur, hvilket eksemplificeres i de store danmarkshistoriske synteser. I *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* er historien om 1700-tallets censurvæsen reduceret til kun at omhandle den politisk motiverede censur i århundredets slutning.³ Afsnittet om censur er baseret på Edvard Holm og ikke mindst Jens Arup Seips teori om den opinionsstyrede enevælde, der kun i mindre omfang baserer sig på studier af censurens praksis.⁴ Holms og Seips beskrivelse af, hvordan enevælden gradvis skifter fra en guddommelig legitimering til at basere sig på den offentlige opinion, har længe domineret forskningens billede af forholdet mellem enevælden og trykkefriheden og udgør grundstenen i *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*.

Den grundlæggende procedure vedrørende teologiske skrifers censur i 1700-tallets første halvdel er blandt andet blevet kortlagt af Henning Matzen i *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie* fra 1879,⁵ og censuren blev efterfølgende sat ind i en statshistorisk og statsteoretisk ramme af Edvard Holm i bogen *Om det Syn på Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udviklede sig i den Dansk-Norske Stat i Midten af det 18de Aarhundrede* fra 1883.⁶ Censuren var i første halvdel af 1700-tallet baseret på bestemmelserne i Danske Lov fra 1683, der igen var baseret på censurforordningen af 6. maj 1667. Den grundlæggende procedure vedrørende censur af teologiske skrifter omfattede som nævnt først biskoppen, dernæst Det Teologiske Fakultet og endvidere – fra 1737 – Kirkekollegiet. Forholdet mellem 1667-forordningen og Danske Lov er blevet udforsket af Harald Ilsøe og senest af Charlotte Appel i disputatsen *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark* fra 2001,⁷ der også undersøger censurens udførelse i henhold til bestemmelserne i 1667-forordningen og Danske Lov under den tidlige enevælde frem til 1699.

Kildebaserede undersøgelser af censurvirkomheden efter ovenstående regler i første halvdel af 1700-tallet er fåtallige, men dog mange nok til, at kun de vigtigste skal opregnes her. Et af de første er præsten

3 Ole Feldbæk: *Den lange fred. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, bd. 9, 1700-1800, København 2003, s. 108.

4 Edvard Holm: *Om det Syn på Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udviklede sig i den Dansk-Norske Stat i Midten af 18de Aarhundrede*, København 1883; Jens Arup Seip: Teorien om det opinionsstyrte enevælde, (norsk) *Historisk Tidsskrift* 38, 1957-58, s. 397-463.

5 Henning Matzen: *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie 1479-1879*, bd. 1, København 1879, s. 212-221.

6 Edvard Holm *Om det Syn på Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udviklede sig i den Dansk-Norske Stat i Midten af det 18de Aarhundrede*, København 1883.

7 Charlotte Appel: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, København 2001, s. 435-453.

og kirkehistorikeren Ludvig Kochs artikel »Bidrag til Censurens Historie under Fredrik V«. ⁸ Koch så ikke bare censurvæsenet som noget, der stod i vejen for udviklingen af en dansk litteratur, men som et fænomen, der var uløseligt forbundet med enevælden. I afsnittet om den religiøst begrundede censur tager Koch udgangspunkt i de manuskripter, der er optegnet i Det Teologiske Fakultets bevarede censurprotokol og konkluderer på den baggrund, at censuren ikke altid blev håndhævet strengt: »Censuren var ganske vist et sværd, der til enhver tid kunde slibes på ny og da bide skarpt nok i litteraturens legeme; men for tiden var det så sløvt, at det kun følte lidt«. ⁹

Også den boghistoriske forskning i Danmark har interesseret sig for såvel den verdslige som teologiske censurs funktion og betydning, blandt andet i form af Henrik Horstbølls disputats *Mening Mands Medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840. En kulturhistorisk undersøgelse* fra 1999. Horstbølls ærinde er dog ikke at undersøge censuren i sig selv, men at analysere de trykte bøgers mediehistorie, hvorfor der ikke er inkluderet systematiske undersøgelser af censurinstitutionernes virke. I forhold til Kirkekollegiets censurvirkomhed vurderer Horstbøll: »Højer døde 1739, og dermed blev den mest dynamiske periode af Kirkekollegiets levetid afsluttet«. ¹⁰

Også tidligere forskningsbibliotekar Harald Ilsøes arbejder om 1700-tallets bog- og censurvæsen er uomgængelige. Ilsøes forskning er bredspektret i den forstand, at han ikke retter fokus mod en enkelt myndigheds censurvirkomhed. Resultatet er mange skarpe iagttagelser omkring censurens håndtering i første halvdel af 1700-tallet. Ilsøe publicerede i 1973 afhandlingen *Historisk censur i Danmark indtil Holberg*, og har sidenhen udgivet en række artikler og bøger, der direkte og indirekte belyser censurvæsenet. De vigtigste i denne sammenhæng er »Fra bytteobjekt til nationalobjekt« og »Censur og approbation« fra henholdsvis 1998 og 2007. Censurens overordnede funktion karakteriseres som et værn om »...kirkens, kongemagtens og regeringsapparatets autoritet...«, og formålet var »...så vidt muligt [at] forhindre, at der blev rejst diskussion om spørgsmål, der kunne føre til uro og splittelse«. ¹¹

8 Ludvig Koch: Bidrag til Censurens Historie under Frederik V, *Historisk Tidsskrift* 1889/90, 6. rk., 2. bd., s. 67-94. Et andet relevant værk fra samme periode, der behandler censurlovgivningen og omtaler konkrete sager, er P. M. Stolpe: *Dagspressen i Danmark* bd. 2, København 1879. På side 293-328 gennemgås de gældende censurregler vedrørende aviser, og presse og en række sager, hovedsageligt fra 1700-tallets to første årtier, omtales.

9 Ludvig Koch: Bidrag til Censurens Historie under Frederik V, *Historisk Tidsskrift* 1889/90, 6. rk., 2. bd., s. 87.

10 Henrik Horstbøll: *Mening Mands Medie*, København 1999, s. 441.

11 Begge citater er fra Harald Ilsøe: Censur og approbation, i John T. Lauridsen og Olaf Olsen (red.): *Umisteligt. Festskrift til Erland Kolding Nielsen*, København 2007, s. 119.

Ilse har også påpeget, at censurlovgivningen ofte kun blev løst håndhævet, men at myndighederne ikke tøvede med at straffe en bogtrykker eller forfatter, hvis de fandt det nødvendigt.¹² Denne diskrepans mellem lovgivningens ord og dens praktiske eksekvering er også blevet fremhævet som et væsentligt træk ved censuren under enevælden af Jesper Düring Jørgensen i artiklen »Forbudte og undertrykte bøger i 1600-tallets Danmark«.¹³ Ingrid Bentzen udgav i 1973 artiklen »En advarsel til Københavns bogtrykkere«, som stiller skarpt på en meddelelse til bogtrykkerne i København fra 1738. I denne meddelelse bliver bogtrykkerne indskærpet, hvorledes de i praksis skal forholde sig til censur af teologiske skrifter efter Kirkekollegiets oprettelse. Artiklen bidrager til at belyse proceduren i forbindelse med teologiske skrifter, men forfatteren giver ikke nogen overordnet karakteristik af Kirkekollegiets censurvirke.¹⁴

Den kirkehistoriske forskning har med sin interesse for brydningen mellem luthersk ortodoksi og pietisme afdækket mange af de konflikter, der udspillede sig inden for statskirkens mure. De vigtigste kirkehistoriske værker om denne periode er Johannes Pedersens »Fra brydningen mellem orthodoxi og pietisme«¹⁵ og Jørgen Lundbyes *Kirkekampen i Danmark 1730-1746*.¹⁶ Lundbye har studeret Kirkekollegiets arkiv og citerer blandt andet en censursag fra 1739, men med vægten lagt på konflikten mellem luthersk ortodoksi og pietisme. Den grundigste samlede introduktion til periodens teologiske problemstillinger samt religiøs censur og meningskontrol i Danmark findes i flerbindsværket *Den Danske Kirkes Historie* fra 1951.¹⁷ Censuren placeres inden for en samtidig forståelsesramme med vægt på meningskontrol og forebyggelse af kætterier med henblik på at sikre en homogen kristendomsforståelse. Dette udsprang af kristendommens funktion som legitimationsgrundlag for den tidlige enevælde, hvilket senest er blevet understreget af teologen Karsten Hermansen i afhandlingen *Kirken, Kongen og Enevælden* fra 2005.¹⁸ Fælles for den kirkehistoriske

12 Harald Ilse: Fra bytteobjekt til nationalobjekt, i Henrik Horstbøll og John T. Lauridsen (red.): *Den trykte kulturarv. Pligtaflevering gennem 300 år*, København 1998, s. 15-58.

13 Jesper Düring Jørgensen: Forbudte og undertrykte bøger i 1600-tallets Danmark, *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen* 1992, nr. 3-4, s. 119-129.

14 Ingrid Bentzen: En advarsel til Københavns bogtrykkere, *Fund og Forskning* bd. 21, 1974, s. 72-80.

15 I *Teologiske Studier* nr. 7 og nr. 9, *Dansk teologisk Tidsskrift*, henholdsvis 1945 og 1948.

16 Jørgen Lundbye: *Kirkekampen i Danmark 1730-1746*, København 1947.

17 Bjørn Kornerup og Hal Koch (red.): *Den Danske Kirkes Historie*, København 1951.

18 Karsten Hermansen: *Kirken, Kongen og Enevælden*, Odense 2005. Se især s. 29-41.

forskning er, at man ikke har rettet fokus på censuren i sig selv, men har valgt at studere aspekter ved den teologiske censur som et led i undersøgelserne af de overordnede teologiske konflikter. I forhold til Kirkekollegiets oprettelse i 1737 er det ofte påpeget, at Kollegiets indplacering i censurhierarkiet havde til formål at lette censuren af pietistisk litteratur. Dette synspunkt blev første gang fremlagt af Ludvig Koch i bogen *Kong Christian den Siettes Historie* fra 1886. Heri skriver Koch om baggrunden for Kirkekollegiets mulighed for at underkende Det Teologiske Fakultets censurafgørelser: »... at der paa denne Maade kunde banes vej for bøger i pietistisk Retning, hvis Professorerne skulde lægge dem Hindringer i Vejen«. ¹⁹ Svagheden ved Kochs karakteristik er, at han ikke baserer den på de bevarede censursager i Kollegiets arkiv, og han konkluderer på den baggrund, at Kollegiets beføjelser ikke blev anvendt i praksis. Denne påstand strider mod, hvad de bevarede kilde-materialer i Kirkekollegiet viser.

Kirkekollegiets arkiv har altså tidligere været udnyttet af en håndfuld kirkehistorikere til studier i censur, men det er sket med afsæt i nogle få af de bevarede sager og med fokus på de overordnede teologiske konflikter – ikke med henblik på den teologiske censurs procedurer og praksis eller dens overordnede betydning i enevældens Danmark. Men det var netop disse procedurer, der særligt i 1730'erne og 1740'erne havde regeringens opmærksomhed. Dette kom især til udtryk ved en lang række forordninger og reskripter, der regulerede praksis vedrørende teologiske skrifers censur. Disse reguleringer er dog ikke helt uudforskede. Erik Reitzel-Nielsen udgav i 1960 en artikel, »Censuren af Pontoppidans katekismusforklaring«, ²⁰ hvor de gældende krav for censur af manuskripter på Det Teologiske Fakultet blev sat på plads. Omorganiseringerne af censuren på Det Teologiske Fakultet blev her sat i forbindelse med kredsen omkring den pietistiske Christian VI's forsøg på at vriste kontrollen over den teologiske censur ud af hænderne på de luthersk-ortodokse teologer.

Overordnet set har forskningen påvist, at der langt fra altid var sammenfald mellem censurlovgivningens formelle juridiske rammer og dens praktiske håndtering, men der savnes studier baseret på systematiske undersøgelser af enkelte institutioners censurvirkomhed. I forhold til Kirkekollegiets censurvirkomhed har den kirkehistoriske forsknings fokusering på teologiske konflikter påvist, at dets virke var

19 Ludvig Koch: *Christian den Siettes Historie*, København 1886, s. 133.

20 Erik Reitzel-Nielsen: Censuren af Pontoppidans katekismus, *Kirkehistoriske Samlinger* 7. rk., 4. bd., 1960-62, s. 12-48.

præget af interne konflikter mellem luthersk ortodoksi og pietisme, men ikke i hvor høj grad denne konflikt prægede censurens konkrete udøvelse. Også her savnes en systematisk undersøgelse af Kirkekollegiets virke over en afgrænset periode.

Denne artikel adskiller sig fra tidligere historiske undersøgelser af 1700-tallets censurvæsen ved at tage afsæt i en systematisk undersøgelse af de censursager, der blev behandlet af Kirkekollegiet i perioden 1737-1747. Med dette udgangspunkt gives en bredere karakteristik af Kirkekollegiets censurvirkomhed og den teologiske censur i denne periode.

Religiøs censur og meningskontrol

Censur af trykte skrifter med teologisk indhold udsprang af en forestilling om, at læserne kunne forføres af, hvad de læste. Teksters indhold måtte derfor holdes under kontrol. Den franske historiker Roger Chartier har beskrevet, hvordan en 1700-tals tekst grundlæggende havde to fysiske fremtrædere: Det håndskrevne manuskript og den trykte bog. Manuskriptet interesserede dybest set ikke myndighederne, det var først, når teksten blev trykt, at man forsøgte at regulere indholdet ved hjælp af forcensuren. Manuskriptet var et unikum, der kun langsomt kunne reproducere, og det kunne derfor kun nå en begrænset mængde læsere, modsat den trykte bog, der hurtigt kunne fremstilles i store mængder. Derfor var det afgørende, at bogens indhold blev kontrolleret, før den blev trykt og sendt i cirkulation blandt læserne.²¹

Danske Lovs bestemmelser vedrørende censur og import af trykte skrifter viser en særlig opmærksomhed omkring teologisk litteratur. Bøger, som indeholdt »fremmet Religion, eller andet som nogen Tvistighed, eller Scrupel, i den Uforandrede Augsburgiske Confesions Troe og Religion kunde eragtis at foraarsage«,²² måtte ikke indføres »uden Kongens sær Tilladelse«. ²³ Af samtidige reskripter og forordninger fremgår det, at man forbandt cirkulerende ucensurerede teologiske skrifter med uro og uorden. Eksempelvis hed det i indledningen til et reskript af 23. september 1740, at »Bogføreres« salg af ucensurerede bøger gav anledning til »Uorden, Vildfarelse, Had, Forargelse«. ²⁴

21 Roger Chartier: Texts, Printing, Readings, i Lynn Hunt (red.): *The New Cultural History* Berkeley, CA 1989, s. 154-175.

22 Danske Lov, 2. bog, 21. kapitel, 3. artikel. Danske Lov er blevet udgivet flere gange. I denne artikel citeres der efter V. A. Secher (udg.): *Danske Lov*, København 1911.

23 Danske Lov, 2. bog, 21. Kapitel, 3. artikel.

24 RA, DK, Kirkekollegiet, Kopibog 1737-1740 (F4.2.1), dateret 15-09-1740.

Ønsket om at kontrollere teologiske skrifter ved hjælp af censur var nært forbundet med kristendommens centrale position i det førsektulariserede samfund. Siden reformationen havde den danske konge haft en dobbelt rolle som både fyrste og kirkeherre. Religion og politik var uadskillelige størrelser, og i 1660 indgik Luthers forestilling om det verdslige regimente som indstiftet af Gud som et vigtigt led i legitimeringen af den nyindførte enevælde. Af Kongelovens første artikel fremgår det ikke overraskende, at enevoldsmonarken var forpligtet til »ved samme reene og uforfalskede Christelige Troe holde Landsens Jndbyggere og den vædeligen haandhæfve og beskierme i disse Lande og Riger mod alle Kiettere, Sværmere og Guds bespottere«. ²⁵ Enevoldsmonarkens pligt til omsorg for undersåtternes religiøse forhold legitimerede teologisk censur, og censuren medvirkede til at sikre uniformitet i religiøse forhold.

Religiøs meningskontrol var en uadskillelig del af den tidlige enevælde. I sognekirkerne overvågede og opdrog præsterne sognebørnene, som af samme grund havde pligt til at deltage i kirkehandlingerne. Den paternalistiske overvågning af undersåtternes religiøse forhold kulminerede i teologihistorisk henseende i den såkaldte lutherske ortodoksi, der var et produkt af 1500- og 1600-tallenes religionskrige og konfessionelle stridigheder. Den svenske historiker Carola Nordbäck har karakteriseret den lutherske ortodoksi som dogmatisk, intellektualistisk, patriarkalsk og traditionalistisk. ²⁶

Kirkekollegiet

Kirkekollegiet kan ses som kulminationen på centraliseringen af religiøse forhold. Det blev oprettet ved kongeligt patent den 1. oktober 1737 ²⁷ og havde til formål at holde opsyn med alle kirkesager og derigennem virke for »Guds Æres forfremmelse og Kirkens opbyggelse«. ²⁸ Kollegiets kongeligt udnævnte medlemmer drøftede de forelagte

²⁵ *Kongeloven og dens Forhistorie*, udg. af A.D. Jørgensen, København 1886, genoptryk fra 1973, s. 43.

²⁶ Carola Nordbäck: *Samvetets Röst. Om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige*, Umeå 2004, s. 58-78. Om luthersk ortodoksi i Danmark, se blandt andet Bjørn Kornerup: *Det lærde tidsrum, 1536-1670*, i Hal Koch & Bjørn Kornerup (red.): *Den Danske Kirkes Historie* bd. IV, København 1959, s. 11-380. Se også Urban Schrøder: *Enevældens første aar*, i samme værk, s. 381-441.

²⁷ Patentet findes i: RA, DK, Sjællandske Registre 1736-1738 (D18Q), 1737 nr. 278, s. 505-508. Det er desuden optrykt i de gængse forordnings- og reskriptsamlinger.

²⁸ RA, DK, Sjællandske Registre 1736-1738 (D18Q), 1737 nr. 278, s. 505.

sager, hvorpå de traf afgørelser ved flertalsafstemning.²⁹ I tilfælde af stemmelighed var Kollegiets præsidents stemme afgørende.³⁰ Kollegiet trådte som regel sammen én gang om ugen i Vajsenhusets på Nytorv, nogenlunde dér, hvor Københavns Byret i dag er opført.

Sager vedrørende censur af teologiske skrifter er optegnet på samme måde som andre typer sager i Kirkekollegiets hovedprotokoller. Denne artikel er baseret på to protokoller fra perioderne 1737-1742 og 1743-1747.³¹ Censursagerne er lette at identificere, idet de med få undtagelser er optegnet i protokollerne med en bemærkning om, at manuskriptet er indsendt med henblik på at opnå Kollegiets approbation. De to hovedprotokoller giver oplysninger om, hvilke og hvor mange manuskripter der blev indsendt til Kirkekollegiet i perioden 1737 til 1747. Kirkekollegiet behandlede sager om alt fra præsters embedsførelse og bibeloversættelser til tilfælde af religiøs afvigelse. Samlet set udgjorde censursagerne kun en lille del af Kollegiets virke. Kirkekollegiet fik i alt tilsendt 175 manuskripter, og sager vedrørende disse oversteg kun sjældent 10 pct. af den samlede mængde sager behandlet i løbet af et år.³²

Det nyoprettede kollegium var i mange henseender et barn af tidens teologiske strid mellem luthersk ortodoksi og pietismen. Pietismen havde rødder i Nordtyskland, og i løbet af 1730'erne udviklede striden mellem ortodoksi og pietisme sig til den danske kirkes mest betydningsfulde brydningsperiode siden Reformationen. Pietismen var en modreaktion på ortodoksien. Den nedtonede dogmatikken og vægtede i stedet den personlige fromhed; derved stod pietismen for en langt mere inderlig form for kristendom end luthersk ortodoksi. Centralt stod omvendelsen, som nærmest havde karakter af mysticisme, idet man forestillede sig, at en lille del af menneskets sjæl blev indtaget af Helligånden. I begyndelsen af 1730'erne gav brydningen mellem

29 Fra 1737 til 1746 havde Kollegiet seks medlemmer og fra 1746 til 1747 syv medlemmer.

30 Om enevældens kollegier, se Gunner Lind: Den heroiske tid? Administrationen under den tidlige enevælde, i Leon Jespersen m.fl. (red.): *Dansk forvaltningshistorie* bd. 1, København 2000, s. 159-226, især s. 167.

31 Arkivalierne fra Kirkekollegiets virke fra 1737 til det blev nedlagt i 1791, findes i Rigsarkivet under arkivskaberen Danske Kancelli i arkivserien Generalkirkeinspektionsskollegiet. Holger Rørdam har udgivet et uddrag af Kirkekollegiets første protokol i General-Kirkeinspektions-Kollegiets ældste Forhandlinger, *Kirkehistoriske Samlinger*, 4. rk. 3. bd., 1893-95, s. 487-518.

32 Sagerne er optalt i Kirkekollegiets hovedprotokoller (RA, DK, Generalkirkeinspektionsskollegiet, Hovedprotokol 1737-1742 (F4.1.1) og Hovedprotokol 1743-1747 (F4.1.2)).

ortodoksi og pietisme sig udslag i de mest omfattende religiøse uroligheder i København siden reformationstiden. Pietismen havde længe haft tilhængere inden for landets grænser, hovedsagelig i Sønderjylland, men ortodokse teologer havde hidtil formået at fastholde den ortodokse diskurs.

Ortodoksiens position som statskirkelig teologi blev først for alvor truet ved Christian VI's tronbestigelse i 1730. Christian VI havde tidligere været grebet af grev Zinzendorfs forkyndelse,³³ men valgte hen mod midten af 1730'erne at samle sin Kirke omkring Halle-pietismen, som var den modererede version af pietismen, udformet af de tyske teologer Philip Jacob Spener og August Hermann Francke på universitetet i Halle.³⁴

Kirkekollegiets medlemmer delte ikke overraskende Christian VI's pietistiske synspunkter. Kollegiets præsident var i den undersøgte periode Johann Ludvig von Holstein, der også var oversekretær i Danske Kancelli. Derudover havde Sjællands biskop, Christen Worm sæde i Kollegiet, men da han døde kort tid før Kollegiets første møde, tilfaldt pladsen i stedet Sjællands nye biskop, Peder Hersleb. Den allestedsnærværende Andreas Hojer var ligeledes medlem og havde desuden været en af drivkræfterne bag Kollegiets oprettelse.³⁵ Da Hojer døde i 1739, overgik hans plads til højesterets-assessor Christian von Støcken. De øvrige medlemmer var konferensråd Johan Wilhelm Schröder, hofpræst Johannes Bartholomæus Bluhme og provsten ved Holmens Kirke Matthias Hviid. Ved Kirkekollegiets oprettelse fungerede Hojer som Kollegiets skriver; efter hans død blev denne funktion overdraget til Erik Johan Jessen, som blev optaget som medlem af Kollegiet i 1746.³⁶

33 Om forholdet mellem Grev Zinzendorf og kronprins Christian, se Johannes Pedersen: *Pietismens tid*, i Hal Koch & Bjørn Kornerup (red.): *Den Danske Kirkes Historie* bind V, København 1951, s. 75-78.

34 Om konflikten mellem luthersk ortodoksi og pietisme, se Jørgen Lumbye: *Kirkekampen i Danmark 1730-1746*, København 1947; Johannes Pedersen: *Fra Brydningen mellem Orthodoksi og Pietisme*, København 1945/48; Johannes Pedersen: *Pietismens tid*, i Hal Koch & Bjørn Kornerup (red.): *Den Danske Kirkes Historie* bind V, København 1951, s. 11-229. En god introduktion til de teologiske grundtræk i luthersk ortodoksi og pietisme findes i Bengt Häggglund: *Teologins historia*, Malmö 1967, derudover henvises til det store tyske flerbindsværk om pietismen: Martin Brecht & Klaus Deppermann (red.): *Geschichte des Pietismus*, Göttingen 1995.

35 Om Andreas Hojers rolle i forbindelse med Kirkekollegiets oprettelse, se Holger Rørdam: Bidrag til Historieskriveren Andreas Højers Levned, *Historiske Samlinger og Studier vedrørende danske Forhold og Personligheder især i det 17. Aarhundrede* bd. 4, København 1902, s. 133-247.

36 Fra 1746 figurerer han i Kirkekollegiets Hovedprotokol 1743-1747 (F4.1.2).

Det Teologiske Fakultets censurforpligtelser

Den grundlæggende procedure i forbindelse med teologiske bøgers censur fremgår af Danske Lov 2.21.1-6.³⁷ Opgaven påhvilede dekanen for Det Teologiske Fakultet, som enten selv skulle censurere manuskripterne eller overlade opgaven til en af fakultetets professorer, der skulle forholde sig til skriftet »som hand selv dertil agter at svare«.³⁸ Overtrædelser af censurlovgivningen skulle »straffis ikke alleeniste for saadan Ulydighed, men ogsaa for Skriftets Indhold, om derudj noget forargeligt findis«.³⁹ Overtrædelser kunne straffes hårdt, idet det blev påbudt »ikke alleeniste Personerne, som saadanne trykke, eller indføre, i højeste Maader at straffis, men og Bøgerne ved Bødelen offentlig paa Ilden katis og opbrændis«.⁴⁰

Var man bosiddende på landet og ønskede noget trykt, skulle manuskriptet først forevises stedets biskop og sammen med hans betænkning indsendes til Det Teologiske Fakultet, der foretog den endelige vurdering.⁴¹ De københavnske bogtrykkere skulle dog indsende bøgerne direkte til Det Teologiske Fakultet uden om Sjællands biskop.⁴²

Størstedelen af rigets bogtrykkerier lå i København,⁴³ men flere større danske og norske provinsbyer havde trykkerier, og i forhold til disse gjaldt der ofte særbestemmelser.⁴⁴ For eksempel var det ved et kongeligt reskript af 4. oktober 1737 blevet pålagt biskoppen i Viborg egenhændigt at censurere mindre tekster til brug ved »Brylupper, Begravelser eller i anden Leylighed samt Orationer og andre Piecer«.⁴⁵

Det Teologiske Fakultet var censurens praktiske hovedorgan og stod

37 Den formelle procedure i forbindelse med teologiske skrifers censur er bl.a. beskrevet i Bjørn Kornerup og Hal Koch (red.): *Den Danske Kirkes Historie*, København 1951.

38 Danske Lov, 2. bog, 21. kapitel, 1. artikel.

39 Samme.

40 Danske Lov, 2. bog, 21. kapitel, 4. artikel.

41 Danske Lov, 2. bog, 21. kapitel, 1. artikel.

42 Det er uvist, i hvor stort omfang der er bevaret kilder til denne del af bispernes embedsforpligtelser. Eksempelvis er censurforpligtelserne ikke omtalt i Karsten Hermansens ph.d.-afhandling om bispeembedet i 1700-tallet: *Kirken, Kongen og Enevælden*, Odense 2005.

43 Harald Ilsøe har beskrevet de københavnske bogtrykkere, der var aktive i den undersøgte periode i *Bogtrykkerne i København og deres virksomhed ca. 1600-1810. En biobibliografisk håndbog med bidrag til bogproduktionens historie*, København 1992.

44 Om provinstrykkerierne generelt henvises til Grethe Larsen: *Danske Provinstryk 1482-1830*, København 1994-2001.

45 RA, DK, Sjællandske Tegnelse 1737-1738 (D20-19), 1737 nr. 530, s. 436. Se også Harald Ilsøe: Censur og approbation, i John T. Lauridsen og Olaf Olsen (red.): *Umisteligt*, København 2007, s. 123.

for at gennemlæse og regulere manuskripterne, inden de blev trykt og sendt i cirkulation. Opgaven blev 1737-47 varetaget af en række forskellige ordinære og ekstraordinære professorer. Men sådan havde det kun været siden 1736. Tildelingen af censurbeføjelser til Kirkekollegiet faldt nemlig sammen med en række ændringer af censurens praktiske håndtering på Det Teologiske Fakultet. Ændringerne vedrørte, hvordan og af hvem de indsendte manuskripter skulle censureres.

Under henvisning til et stigende antal indsendte manuskripter blev det i reskript af 7. september 1736 bestemt, at professorerne fremover efter tur skulle skiftes til at censurere de indsendte manuskripter.⁴⁶ Dermed blev den hidtidige praksis, hvor dekanen typisk overlod censuren til én professor, afskaffet. Ifølge Erik Reitzel-Nielsen overlod dekan Christen Worm almindeligvis censuren til Marcus Wøldike.⁴⁷ Ved samme lejlighed blev sognepræst Christian Langemach Leth inkluderet i rotationen, og året efter blev også dekanposten underlagt krav om rotation.⁴⁸ Dekanembedet påhvilede traditionelt Sjællands biskop, men da Christen Worm døde i 1737 og blev efterfulgt af Peder Hersleb,⁴⁹ blev der ved kongeligt reskript af 10. oktober 1738 indført et system, hvor fakultetets ordinære professorer efter tur skulle varetage posten som Det Teologiske Fakultets dekan.⁵⁰ Den 19. september 1738 blev det bestemt, at hofpræsten Erik Pontoppidan skulle inkluderes i censurrotationen,⁵¹ og 6. marts 1739 blev desuden bestemt, at de ekstraordinære professorer Peder Holm og Johan August Seydlitz skulle »komme de øvrige *Professoribus Theologiæ* ved Universitetet til hielp med at Censurere efter Touren«. ⁵²

Ligeledes ændredes den måde, hvorpå censuren skulle kommunikeres til bøgernes læsere. Blev manuskriptet godkendt til trykken, skulle den trykte bog påtrykkes et *Imprimatur*, der oftest findes på titelbladet. Indtil 1738 skulle censurs betænkning og navn påtrykkes sammen med *Imprimatur*, men efterfølgende skulle professorernes betænkning blot meddeles fakultetets *notarius*, som nedfældede afgørelsen i fakultetets to nye censurprotokoller. Den trykte bog skulle

46 RA, DK, Sjællandske Tegnelse 1735-1736 (D20-18), 1736 nr. 389, s. 712.

47 Erik Reitzel-Nielsen: Censuren af Pontoppidans katekismus, *Kirkehistoriske Samlinger* 7. rk., 4. bd., 1960-62, s. 14.

48 RA, DK, Sjællandske Tegnelse 1737-1738 (D20-18), 1736 nr. 389, s. 712.

49 Peder Hersleb havde dispensation fra de forpligtigelser i forhold til Det Teologiske Fakultet, som traditionelt havde påhvilet Sjællands biskop. Det indebar blandt andet, at han ikke indtrådte i Sjællands biskops traditionelle stilling som dekan på Det Teologiske Fakultet.

50 RA, DK, Sjællandske Tegnelse 1737-1738 (D20-19), 1738 nr. 578, s. 858.

51 RA, DK, Sjællandske Tegnelse 1737-1738 (D20-19), 1738 nr. 545, s. 830-831.

52 RA, DK, Sjællandske Tegnelse 1739-1740 (D20-20), 1739 nr. 113, s. 77.

fremover blot påtrykkes *Imprimatur in fidem protocolli Facultatis*.⁵³ At der blev ført særskilte protokoller over skrifter indsendt til censur, var enestående for Det Teologiske Fakultet og er med til at understrege den særlige omstændelighed, der prægede den teologisk begrundede censur.

Med udgangspunkt i den bevarede censurprotokol er det muligt at udregne, hvor lang tid det i gennemsnit tog, fra et manuskript blev indsendt til Det Teologiske Fakultets censur, til det blev tilbageleveret. Den gennemsnitlige behandlingstid for hele perioden var 45 dage, men det varierede fra år til år. Eksempelvis var den gennemsnitlige behandlingstid i 1740 76 dage, mens den i 1746 var helt nede på 17 dage.⁵⁴

Kirkekollegiets censurforpligtelser

Kirkekollegiets censurforpligtelser gjorde det til landets højeste autoritet i forbindelse med teologiske skrifers censur. De nærmere bestemmelser står i artikel 17 i Kollegiets instruks af 15. november 1737:

Fremdeles skal vore General Kirke Inspectores bære Omsorg, at opbyggelige Bøger, som til almindelig Underviisning og Opmuntring ere tienlige, stedse blive Almuen meere og meere bekiente; men i sær at den Hellige Skrift og andre fornødne eller allerede i velsignet Brug værende Bøger aldrig saufnes eller settes for høit i Priis, ligesom vi og hermed allernaadigst anbefale dem General Kirke *Insepectionen* over alle Theologiske og Religionen vedkommende Skrifers Censur, og ville derhos alvorlig, at slige Censurer ei videre, end Lovens klare Ord maae extendes, og ingen Censor skal svare til den af ham *approberede* Bogs Indhold videre, end at den intet indeholder, som strider directe mod den Hellige Skrift og vore Kirkers symboliske Bøgers klare Ord, heller og som kunde forstyrre den almindelige Rolighed. Hvorfore de og skal have Magt, at lade et af *Censore ordinario* allerede censureret, *approberet* eller forkastet Skrift andre retskafne Theologis og Lærere i vore Kirker til nermere Eftersiun og Censur, saa ofte de det tienlig eller fornødent eragte, tilstille. Men fornemmeligen ville vi allernaadigst, at efterdags ingen

53 RA, DK, Sjællandske Tegnelser 1737-1738 (D20-19), 1738 nr. 578, s. 858.

54 Tallene er udregnet på baggrund af den bevarede censurprotokols oplysninger om, hvornår manuskripter blev indleveret og tilbageleveret (RA, KU, Teol. Fak., 3106-01, Censurprotokol 1738-1770).

Theologiske Strid-Skrifter, som af vore Undersaater skrives, og handle om nogen i vores Evangeliske Kirke opkommen *Controvers*, inden eller uden for vore Riger og Lande maae trykkes eller her inde fall holdes, om Skriftet end af vedkommende Censore var *approberet*, uden at vore General Kirke *Inspectores* først dertil have given deres skriftlige Minde, under vilkaarlig Straf, imod dem af vore Undersaater, som her imod at handle sig maate formaste, hvilken Straf af *Membris Collegii* hver Gang efter Sagens Beskaffenhed skal dicteres.⁵⁵

Kirkekollegiets medlemmer gennemlæste og censurerede ikke alle teologiske skrifter, der ønskedes trykt. Dets funktion i censurforløbet var at fungere som kontrolinstans over for biskoppernes og Det Teologiske Fakultets censurafgørelse og derigennem at virke som en slags censorernes censor. Kirkekollegiet beskriver selv sin rolle i censurforløbet i et svar fra 1744 på en henvendelse vedrørende censuren af bogen *Vægtskaal imellem Livet og Døden*:

... det er ei *Collegii* Sag at befatte sig med Bøger at lade trykke, ikke heller kand de give tilladelse dertil førend Bogen efter Loven er approberet af Stiftets Biskop og siden af det *Theol. Facultæt*, da det derefter først er *Collegii* Sag at se om den maae trykkes.⁵⁶

Kirkekollegiet havde kun pligt til at optræde som direkte censurmyn- dighed, når det drejede sig om »Theologiske Striidsskrifter«.⁵⁷ I forhold til andre skrifter skulle Kirkekollegiet blot godkende Det Teologiske Fakultets og eventuelt biskoppens afgørelse. Bortset fra stridsskrifter gav Kirkekollegiet approbation med udgangspunkt i Det Teologiske Fakultets betænkning samt oplysninger om manuskriptets titel og dets forfatter eller eventuelle oversætter. Censursagerne synes ikke at have påkaldt sig ekstraordinær opmærksomhed. Eksempelvis læser man 17. januar 1743 ved tre hinanden følgende censursager: »kand trykkes«,⁵⁸

⁵⁵ Den originale instruks, som blev oplæst på Kirkekollegiets første møde den 15. november 1737, findes i RA, DK, Kirkekollegiet, Diverse Sager, F4-18-1. Den forefindes trykt og udgivet af Holger Rørdam i *Historiske Samlinger og Studier vedrørende danske Forhold og Personligheder især i det 17. Aarhundrede* 4, 1902, s. 222-234. Ovenstående er citeret efter Rørdams udgivelse.

⁵⁶ RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1734-1747, F4.1.2, sagsnr. 19/1744.

⁵⁷ RA, DK, Kirkekollegiet, Diverse Sager, F4-18-1, Den originale instruks af 15. november 1737, 16. artikel.

⁵⁸ RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1743-1747 (F4.2.2), sagsnr. 5/1743.

»kand ogsaa trykkes«⁵⁹ og »kand ligeledes trykkes«. ⁶⁰ Det fornemmes, hvordan Erik Jessen nærmest ordret har nedfældet afgørelserne i takt med, at manuskripterne titler blev oplæst.

Selvom størstedelen af manuskripterne med teologisk indhold uanset omfang ideelt set skulle approberes af Kirkekollegiet, gjaldt en række undtagelser, som ikke fremgår af Kirkekollegiets instruks, og som derfor skal omtales her.

Af Ingrid Bentzens analyse af et brev af 27. september 1738 fra Kirkekollegiet, formidlet gennem Københavns politimester, til byens bogtrykkere fremgår det, at akademiske disputatser ikke skulle indsendes til Kirkekollegiet, såfremt de var lovligt approberede af Det Teologiske Fakultet. ⁶¹ De akademiske disputatser var skrevet på latin af Det Teologiske Fakultets professorer, og i løbet af den undersøgte periode befandt der sig i alt ti professorer på Det Teologiske Fakultet. Disse ti professorer publicerede tilsammen tolv afhandlinger på latin i den undersøgte periode, hvoraf nogle kan identificeres i Det Teologiske Fakultets censurprotokol, men ikke i Kirkekollegiets hovedprotokoller. ⁶²

Bøger trykt på Vajsenhusets bogtrykkeri var ligeledes undtaget fra at blive censureret af Det Teologiske Fakultet og Kirkekollegiet. I stedet skulle de i henhold til Vajsenhusets instruks af 21. juli 1727 censureres af Missionskollegiet. ⁶³ Desuden var Vajsenhusets direktør indtil 1743 Johan Wilhelm Schröder, som havde sæde i Kirkekollegiet. Derigen- nem havde Kirkekollegiet uofficielt opsyn med Vajsenhusets udgivelser. ⁶⁴ Kirkekollegiet havde ydermere til huse i Vajsenhusets lokaler. Der

59 RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1743-1747 (F4.2.2), sagsnr. 6/1743.

60 RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1743-1747 (F4.2.2), sagsnr. 7/1743.

61 Ingrid Bentzen: En advarsel til Københavns bogtrykkere, *Fund og Forskning* bd. 21, 1974, s. 72-80.

62 De ordinære og ekstraordinære professorer, der i perioden 1737-1747 var tilknyttet Det Teologiske Fakultet, var Marcus Wøldike, Jeremias Friedrich Reuss, Christian Langemach Leth, Erik Pontoppidan, Peder Holm, Johan August Seydlitz og Søren Bloch. Professorernes latinsk-sprogede afhandlinger er identificeret i Ehrencron-Müllers *Forfatterlexicon*, København 1924-1935.

63 At bøger trykt på Vajsenhusets trykkeri ikke skulle censureres af Det Teologiske Fakultet, fremgår af Kirkekollegiets svar på en henvendelse fra Viborgbiskoppen Andreas Wøldike d. 7. juni 1739: »Oversættelsen, som af Collegio ligeledes er befunden, at kunde være til Nytte og Opbyggelse, skal med første enten med behørig Approbation forsynes, eller og besørges, at den paa det Kongel: Waysenhuusets forlag og i dets Bogtrykkerie ved Trykken bliver publiceret...« (RA, DK, Generalkirkeinspektionskollegiet, Kopibog 1737-1740, F4.2.1).

64 Vajsenhuset i København blev indviet i april 1728. Forbilledet var det vajsenhus, August Hermann Francke lod opføre i Halle i 1698. Om Det Kongelige Vajsenhus, se Johannes Pedersen: Pietismens tid, i Hal Koch & Bjørn Kornerup (red.): *Den Danske Kirkes Historie* bd. 5, København 1951, s. 84-90.

var alt i alt ingen grund til, at Kirkekollegiet skulle have opsyn med hverken teologiske disputatser eller Vajsenhusets udgivelser.

Den ideelle forretningsgang i forbindelse med censuren af skrifter med teologisk indhold efter Kirkekollegiets oprettelse kan illustreres med censuren af skriftet *Den Herres Jesu Christi bitre og blodige lidelser begynte i Getsemane Urtegaard, endede paa Golgatha Bierg*.⁶⁵

Forfatteren, Jacob Borrebye, boede på Lolland, og loven påbød ham derfor først at sende manuskriptet til stiftets biskop. Lolland hørte under Fyns Stift, og derfor blev manuskriptet sendt til biskop Christian Ramus i Odense. Der er desværre ikke bevaret nogen kilder, der kan kaste lys over biskop Ramus' censur,⁶⁶ men manuskriptet blev efterfølgende sendt videre til Det Teologiske Fakultet i København. Manuskriptet er registreret i Fakultetets protokol den 14. november 1742, og det blev professor Peder Holms opgave at censurere manuskriptet. Holm havde ikke noget at indvende imod, at skriftet fik *imprimatur*, men alligevel brugte Holm knap et halvt år på at vurdere manuskriptet, før det 2. april 1743 blev noteret som godkendt i Fakultetets protokol. Derefter blev det sendt videre til Kirkekollegiet, hvor det uden anmærkninger fik dets *approbation* på mødet 1. september 1743. Manuskriptet blev trykt senere samme år.⁶⁷

Imprimatur

For at bestemme den teologiske censurs funktion og betydning må vi se på betydningen af prædikatet *imprimatur*. Det Teologiske Fakultets godkendelse var udtryk for, at en tekst var forenelig med statskirkens teologi. For at indkredse betydningen nærmere er det nødvendigt at rette blikket mod de teologiske professorers varetagelse af deres censurforpligtelser.

Den luthersk-ortodokse professor Marcus Wøldike fremhæves ofte som eksempel på en nidkær censor, der med Harald Ilsøes ord »ikke blot udstregede en linie hist og her, men egenmægtigt strøg hele afsnit uden at konferere med forfatteren, før han gav manuskriptet videre til

⁶⁵ RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1743-1747, F4.1.2, sagsnr. 120/1743.

⁶⁶ RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1743-1747 (F4.1.2) sagsnr. 120/1743. Heraf fremgår det, at manuskriptet blev indsendt til Kirkekollegiet sammen med Biskop Ramus' censur. Hans betænkning er tilsyneladende ikke bevaret, og en evt. genpart af brevet er forgæves blevet eftersøgt i Landsarkivet for Fyn, Fyens Stift, Bispeembedet, Kopibog 1740-42 (EA001).

⁶⁷ Jacob Borrebye: *Den Herres Jesu Christi bitre og blodige lidelser begynte i Getsemane Urtegaard, endede paa Golgatha Bierg*, København 1743, titelbladet.

trykkeren«. ⁶⁸ Ilsøes beskrivelse af Wøldikes nidkærhed bekræftes af en censursag fra 1738 vedrørende manuskriptet *Poëtiske Korte Summarier Over Davids Psalmer*. ⁶⁹ Forfatteren, præsten Nicolai Jæger ⁷⁰, indsendte manuskriptet til Kirkekollegiet, efter Wøldike havde givet det *imprimatur*. Kirkekollegiet godkendte manuskriptet på betingelse af, at Wøldikes korrektioner blev medtaget i den trykte udgave af bogen.

Wøldikes korrektioner er bevaret i Kirkekollegiets arkiv i form af et ark papir med overskriften »Udtog paa hvad, som af Nicolaj Jægers Poëtiske Korte Summarier over Davids Psalmer er udslættet af Professor M. Wøldicke«. ⁷¹ Den trykte bog findes på Det Kongelige Bibliotek, og ved at sammenholde de to er det muligt at identificere Wøldikes talrige korrektioner. Korrektionerne vedrørte især teologiske forhold, men lige så ofte blot sætningskonstruktionerne. Eksempelvis blev sætningen »Davids Psalme-Bog er saa ypperlig en Lov-, Trøste, Eksempel- og Bønne-Bog, som den Hellig Aand nogensinde Kunde give os«, ⁷² ændret til den mere kortfattede »den er en ypperlig Lov-, Trøste, Eksempel og Bønnebog«. ⁷³

I et andet manuskript, *Dend Gamle sande Lutherske Troe, forestillet af den Augsbургiske Bekiendelse*, der ligeledes var censureret af Wøldike i 1739, hed det desuden i den betingede trykketilladelse: »Denne Tractat, saavel som hoshørende Udtog af Tarnovii Tale kand trykkes, men Fortalen til denne Tractat kand ikke trykkes«. ⁷⁴ Wøldike har med sine ortodokst farvede censureringer uden tvivl givet anledning til megen irritation blandt pietisterne, men han var ikke ene om at foretage mere eller mindre omfattende ændringer i de indsendte manuskripter. Ofte findes der i Hovedprotokollen afgørelser som eksempelvis »Kand trykkes naar Hr. Seydlizes annotationer observeres«. ⁷⁵

⁶⁸ Harald Ilsøe: Censur og approbation, i John T. Lauridsen og Olaf Olsen (red.): *Umisteligt*, København 2007 s. 130.

⁶⁹ Nikolai Jæger: *Poëtiske korte Summarier over Davids Psalmer, som haver for sig den Poëtiske Dedication, der, i henseende til dette Danmarks Jubel-Aar 1736, viser Liusets Oprindelse, Modstand, Fremgang og Overhaand, og efter sig eet Poëtiske Tillæg, der viiser Biblens Author, Egenskaber, Læsning, og i Synderlighed Psalme-Bogens Øyemærke*, København 1739, titelbladet.

⁷⁰ Reitzel-Nielsen skriver, at en af årsagerne til omrokeringen på Det Teologiske Fakultet var, »at den ortodokse professor Marcus Wøldike havde gjort vanskeligheder med censuren af et skrift, som den pietistiske præst Nicolai Jæger i Elmelunde på Møen havde indsendt«. Omrokeringen fandt sted allerede fra 1736, og der kan således ikke være tale om samme skrift af Nicolai Jæger (Erik Reitzel-Nielsen: Censuren af Pontoppidans katekismus, *Kirkehistoriske Samlinger* 7. rk., 4. bd., 1960-62, s. 14).

⁷¹ RA, DK, Kirkekollegiet, Prot. Indk. Sager (F4.6.2), sagsnr. 227/1738.

⁷² Samme.

⁷³ Jæger, Nikolaj: *Poëtiske korte Summarier over Davids Psalmer, ...*, København 1739, s. 23.

⁷⁴ RA, KU, Teol. Fak., 3106-01, Censurprotokol 1738-1770, 20-10-1739.

⁷⁵ RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1737-1742 (F4.1.1), sagsnr. 11/1740.

Endnu et eksempel er, da den pietistiske professor Christian Langemach Leth i 1739 censurerede manuskriptet *Evangelisk Theologii Betænkning (1) om Bods Kampen, (2) Om nogen egentlig Tiid kand siges naar een er blewen omvendt*.⁷⁶ Manuskriptet var indkommet til Det Teologiske Fakultet i juli 1739, og professor Christian Langemach Leth gav manuskriptet sit imprimatur 2. december 1739. Den 5. december blev det så af bogtrykker Ernst Hinrich Berling sendt til Kirkekollegiet, som skulle give den endelige approbation. Approbationsansøgningen blev behandlet på Kirkekollegiets møde 10. december 1739, og i et brev 29. december 1739 blev Leth bedt om at redegøre for »den Censur der ad *Protocolum Facultatis Theologiae* om dette skrift er indgiven«. ⁷⁷ Kirkekollegiet ville have besked om, hvorvidt han havde gjort nogen »forandringer og tillæg, som i den Tydske Original ej findes«, ⁷⁸ og desuden have opklaret, hvorfor der i manuskriptet fandtes »heele Blade af en anden Haand«. ⁷⁹ Leth bekræftede i et brev 12. januar 1740, at han havde ændret i manuskriptet: »Der er vel og paa et og andet Sted, hvor Jeg har fundet det fornöden, lagt et eller faae Ord til for at limitere Sagen [...] hvilket en hver vil fatte ikke er ilde giort«. ⁸⁰ Han havde blandt andet tilføjet nogle citater af de pietistiske teologer Joachim Lange og August Hermann Francke for at underbygge bogens pointer. Kirkekollegiet gav manuskriptet trykketilladelse, dog »ikke som en oversættelse, men som hans eget Værk«. ⁸¹ På trods af den betingede godkendelse, blev bogen tilsyneladende ikke trykt. ⁸²

Et imprimatur blev ikke givet tilfældigt. Hvad enten censor var Marcus Wøldike eller Christian Langemach Leth, læste og vurderede professorerne på Det Teologiske Fakultet de indsendte skrifter samvittighedsfuldt i henhold til, hvad de hver især opfattede som den rette teologiske lære.

⁷⁶ I Kirkekollegiets arkiv findes en pakke, som indeholder en mængde originale manuskripter med censorernes udstregninger og tilføjelser. *Evangelisk Theologii Betænkning...* findes i denne pakke (RA, DK, Kirkekollegiet F4.18.3). Om denne sag og Peder Herslebs kritikpunkter, se Jørgen Lumbye: *Kirkekampen i Danmark 1730-1746*, København 1947, s. 105-106. Lumbye læser sagen som udtryk for, at Hersleb var kritisk over for pietismen, men hans karakteristik af Hersleb tager udgangspunkt i en ældre definition af pietismen, hvor denne identificeres med sine mere radikale strømninger. Hersleb var ganske vist fortalende for statskirkens autoritet, men teologisk orienterede han sig i retning af Spener og Francke, der ligeledes anerkendte statskirkens autoritet.

⁷⁷ RA, DK, Kirkekollegiet, Kopibog 1737-1740 (F4.2.1), dateret 29-12-1739.

⁷⁸ Samme.

⁷⁹ Samme.

⁸⁰ RA, DK, Kirkekollegiet, Prot. Indk. Sager. (F4.6.4), sagsnr. 28/1740.

⁸¹ RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1737-1742 (F4.1.1), sagsnr. 28/1740.

⁸² Selvom det ikke er lykkedes at identificere skriftet i Bibliotheca Danica, kan det ikke med sikkerhed udelukkes, at bogen blev trykt.

Kampen om imprimaturet

Konflikten mellem luthersk ortodoksi og pietisme udspillede sig også inden for den teologiske censurs institutioner og fik stor indflydelse på censuren. Det Teologiske Fakultet var endnu i begyndelsen af 1730'erne domineret af luthersk ortodokse teologer med dekan Christen Worm og professor Marcus Wøldike som de mest fremtrædende repræsentanter.⁸³

De luthersk-ortodokse teologers monopol på censuren af teologiske skrifter var uacceptabel for den pietistisk orienterede Christian VI, især fordi imprimaturet var ensbetydende med, at et skrifs indhold var udtryk for den statskirkelige teologi. Hård censur af pietistiske skrifter harmonerede ikke med enevoldsmonarkens intention om at ophøje Halle-pietismen til statskirkens officielle teologi.

Formålet med den førortalte omorganisering af forretningsgangen for censureringen på Det Teologiske Fakultet var altså at få gjort op med de luthersk ortodokse professorers monopol på censuren og at overdrage så meget som muligt til pietistisk sindede professorer. Harald Ilsøe er nået frem til samme resultat: »For at få skubbet Wøldike til side forordnedes så 1737-38 de nævnte bestemmelser om, at censureringen i Det Teologiske Fakultet skulle gå på omgang mellem professorerne«. ⁸⁴ Det er imidlertid værd at bemærke, at Christian VI på trods af sin uindskrænkede enevoldsmagt ikke blot erstattede Wøldike med en pietistisk professor. Sagen er, at noget sådant uundgåeligt ville medføre stærk utilfredshed iblandt den del af præstestanden, der orienterede sig imod luthersk ortodoksi, og potentielt kunne resultere i segmentering og i værste fald kirkesplittelse. En sådan situation kunne med reformationstidens religiøse og politiske tumult i baghovedet tænkes at udvikle sig farligt, da enevældens teologiske legitimering risikerede at smuldre.

I forbindelse med censurprotokollens indførsel i 1738 blev det bestemt, at censor ikke længere skulle forholde sig til skriftet »som Hand selv dertil agter at svare«, ⁸⁵ men blot konstatere, at skriftet ikke »directe strider imod den Hellige Skrift, og vore Kirkers symboliske Bøggers

83 Eksempelvis skriver Erik Reitzel-Nielsen, at Wøldike blandt andet havde »gjort vanskeligheder med censuren af et skrift, som den pietistiske præst Nicolai Jæger i Elmelunde på Møen have indsendt« (Erik Reitzel-Nielsen: *Censuren af Pontoppidans katekismus*, *Kirkehistoriske Samlinger* 7. rk., 4. bd., 1960-62, s. 14). Se også Harald Ilsøe: *Censur og approbation*, i John T. Lauridsen og Olaf Olsen (red.) *Umisteligt*, København 2007, s. 127-130.

84 Samme, s. 130.

85 Danske Lov, 2. bog, 21. kapitel, 1. artikel.

klare Ord«. ⁸⁶ Man lod det være op til den enkelte teolog at vurdere teksten efter sin egen overbevisning, men øverst i censur-hierarkiet favoriserede Kirkekollegiet pietismen. Ludvig Koch konkluderede ellers i sin Christian VI-biografi, at en »...saa travl Institution som dette Kollegium end ellers var, vides det dog aldrig at have gjort brug af den Myndighed, der her var givet det«. ⁸⁷ Det gjorde Kollegiet imidlertid. Det skete blandt andet i forbindelse med censuren af manuskriptet *Betrægtninger over Skabelsens Historie*, der ikke var blevet godkendt af Marcus Wøldike. ⁸⁸ Kirkekollegiet var utilfreds med denne afgørelse, og 30. september 1738 blev det besluttet at lade skriftet censurere på ny, men denne gang enten af professor Christian Langemach Leth eller professor Jeremias Friedrich Reuss, der begge var pietistisk orienterede teologer. ⁸⁹

Den mest omfattende bevarede sag vedrørende Kirkekollegiets underkendelse af Det Teologiske Fakultets censur omhandlede oversættelsen af en opbyggelsesbog, der fik den danske titel *Klogskaben at Leve*, skrevet af Julius Bernhard von Rohr og oversat af Lyder Høyer Sørensen. Bogen indeholdt oprindeligt to kapitler om Kristendommen: *Om Christendommen* og *Om adskillige Lære-Grunde i den reene Evangeliske-Lutherske Theologie*. ⁹⁰

Manuskriptet blev først indsendt til censur på Det Filosofiske Fakultet, hvor det blev censureret og godkendt af Professor J. F. Ramus. De teologiske kapitler blev imidlertid censureret af Marcus Wøldike på Det Teologiske Fakultet, og manuskriptet fik imprimatur 16. marts 1737, ⁹¹ altså før Kirkekollegiets oprettelse, og straks efter sendt til bogtrykkeren.

Knap et år efter Kirkekollegiets oprettelse, 9. september 1738, fik bogtrykker Berling besked om, at han øjeblikkeligt skulle standse arbejdet, da bogen skulle forevises Kirkekollegiet, som ønskede at undersøge, om de »maatte have noget at Befale eller indvende imod den

⁸⁶ RA, KU, Teol. Fak., 3106-01, Censurprotokol 1738-1770. Der er ikke nogen indleveringsdato, men skriftet er indleveret i 1740, og afgørelsen faldt den 27. august 1740.

⁸⁷ Ludvig Koch: Bidrag til Censurens Historie under Frederik V, *Historisk Tidsskrift* 1889/90, 6. rk., 2. bd., s. 133.

⁸⁸ RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1737-1742 (F4.1.1) sagsnr. 233/1738.

⁸⁹ Samme.

⁹⁰ Julius Bernhard von Rohr: *Indledning til Klogskaben at leve; eller Anviisning hvorledes et Menneske, til at befordre sin timelige Lyksalighed, fornuftig skal anstille sine Gierninger*, København 1741. Den originale titel var *Einleitung zu der Klugheit zu Leben, oder, Anweisung wie ein Mensch zu Beförderung seiner zeitlichen glückseligkeit seine Actiones vernünftig anstellen soll*.

⁹¹ RA, DK, Kirkekollegiet, Prot. Indk. Sager (F4.6.2), sagsnr. 228/1738.

givne Approbation«. ⁹² Den 16. september lød afgørelsen så, at »Det 4de Capittel bør udelukkes gandske og ej trykkis«, ⁹³ samt at »enten heele Bog blev ei trykt, eller dog og det 3die Capittel blev udeladt«. ⁹⁴ Det var de to kapitler, som Wøldike havde censureret, og begge er bevaret i Kirkekollegiets arkiv i form af et originalt trykark. Der er også bevaret en liste over »Stæder i det 3die Capittel, som synes betænkelige«. ⁹⁵ Med udgangspunkt i denne liste er det muligt at lokalisere, præcis hvilke tekstafsnit Kirkekollegiet fandt problematiske. De steder i teksten, som Kirkekollegiet slog ned på, er overordnet set af samme karakter, hvorfor her blot skal præsenteres to eksempler.

Det første sted, Kirkekollegiet fandt betænkeligt, er i kapitlets tiende afsnit, hvor forfatteren tog afstand fra, »at enhver Lærd og Ulærd kan umiddelbar, aleene ved den Hellig Aands Oplysning, lige saa godt udtolke den Hellige Skrift, som den lærdeste *Theologus*. Denne Meening er gandske falsk«. ⁹⁶ Ordene er sikkert faldet i god jord hos den luthersk-ortodokse Marcus Wøldike, men i det pietistisk dominerede Kirkekollegium så man anderledes på sagen. Pietismen nedprioriterede dogmatikken, men hævdede omvendt, at et genfødt menneske i princippet var i stand til at læse Bibelen mindst ligeså godt som en lærd.

Det andet eksempel er Kirkekollegiets holdning til 39. afsnit, hvor særligt følgende sætning var problematisk:

... kryb ikke, i Steden for at høre den Offentlige GUds Tieneste i Kirken, bort fra den Christelige Forsamling afsides i en Vraa, men betænk, at, hvor Guds Ord læres puurt og reent, og Sacramenterne efter Christi Befalning administreres, der er det Huus, hvor GUds Ære bor. ⁹⁷

Kirkekollegiets vurdering af ovenstående var, at det var »en underlig Galimatias«, ⁹⁸ hvilket må ses i forhold til, at Philipp Jacob Spener, den

⁹² RA, DK, Kirkekollegiet, Prot. Indk. Sager (F4.6.2), sagsnr. 228/1738, brev dateret 11-09-1738.

⁹³ RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1737-1742 (F4.1.1), sagsnr. 228/1738.

⁹⁴ Samme.

⁹⁵ RA, DK, Kirkekollegiet, Prot. Indk. Sager. (F4.2.2), sagsnr. 228/1738, »Stæder i det 3die Capittel, som synes betænkelige«.

⁹⁶ RA, DK, Kirkekollegiet, Prot. Indk. Sager. (F4.2.2), sagsnr. 228/1738, Det bevarede tredje kapitel, s. 36.

⁹⁷ Samme, s. 49.

⁹⁸ RA, DK, Kirkekollegiet, Prot. Indk. Sager. (F4.2.2), sagsnr. 228/1738, »Stæder i det 3die Capittel, som synes betænkelige«.

førnævnte *Gründer*-figur inden for pietismen, var fortaler for, at lægfolk dannede konventikler, hvilket vil sige private lægmandsforsamlinger, hvor Bibelen og andre religiøse tekster og emner kunne diskuteres.⁹⁹ Udsendelsen af en opbyggelsesbog med imprimatur, der var kritisk over for konventikler, modarbejdede den pietisme, som Christian VI og Kirkekollegiet arbejdede for at udbrede.

Da Kirkekollegiet udstedte trykkeforbud imod de teologiske kapitler i *Klogskaben at Leve*, var bogen tæt på at være klar til distribution. Det vidner det bevarede trykark om. Det medførte et betydeligt økonomisk tab for bogtrykkeren, og sagen er da også enestående i den undersøgte periode. Der er næppe grund til at betvivle, at årsagen til forbuddet var, at Kirkekollegiet udnyttede sagen til at markere sin ret og ikke mindst sin vilje til at underkende upopulære afgørelser på Det Teologiske Fakultet. Til dette formål var sagen særlig velegnet. Ikke bare havde visse passager i *Klogskaben at Leve* præg af teologisk stridsskrift, men nok så vigtigt var, at den var godkendt af den luthersk ortodokse Marcus Wøldike, periodens problembarn i forhold til pietistiske skrifers censur.

Kirkekollegiet markerede, at det både havde bemyndigelse og vilje til at underkende Wøldikes (eller andres) afgørelser, hvis det fandt det nødvendigt. Fordi manuskriptet allerede var i trykken, havde forbuddet semi-offentlig karakter, og derved toner af offentlig ydmygelse af professor Marcus Wøldike. Dermed understreger sagen atter imprimaturets vigtige funktion som formidler af, hvad der var officiel statskirkelig teologi.

Kampen mellem ortodoksi og pietisme inden for censursystemet var ret enestående for Danmark i den undersøgte periode. Den svenske historiker Anders Burius har i bogen *Ömhet om Friheten* analyseret censursystemet i det protestantiske naboland Sverige under Frihedstiden fra 1719 til 1772. Ligesom det var tilfældet i det danske kongerige, var censuren af teologiske skrifter i Sverige mere kompliceret end censuren af verdslige skrifter, men den var i Sverige ikke centraliseret i samme grad som i Danmark. Om det forhold skriver Burius:

De censurerande instanserna var fler än i den världsliga censuren och därmed ökade antalet enskilda personer som kunde

⁹⁹ I *Pia Desideria* (1675) anbefalede Spener, »dass neben unsern gewöhnlichen Predigten auch andere Versammlungen gehalten würden«. I disse lægmandsforsamlinger kunne lægfolk samles om salmesang, diskussion af præstens prædiken og oplæsning af Bibelen og andre religiøse tekster. Philip Jacob Spener: *Pia Desideria*, Wuppertal 1964, s. 56.

eller trodde sig kunna agera censor: varje ledamot i domkapitel eller teologisk fakultet och därjämte prästeståndet på riksdagen och i någon mån de ecklesiastika deputationerna – samt ofta den enskilde prästmannen. De teologiska censorernas consensus var alltifrån frihetstidens början dålig.¹⁰⁰

Der var ikke som i det danske kongerige tale om, at én censurmyn-dighed skulle godkende samtlige teologiske manuskripter. Forkla- ringen er blandt andet, at den svenske enevælde blev afskaffet i 1719. Landet blev i stedet ledet af et kongeligt udnævnt råd, hvis medlem- mer var udnævnt efter indstilling fra Rigsdagen. Det gav den svenske Rigsdag, hvor gejstligheden var repræsenteret, afgørende indflydelse på landets politik. Manglen på teologisk konsensus iblandt de gejstlige medlemmer af det svenske Rigsdag betød, at en målrettet indsats for at præge religionsudøvelsen i én bestemt retning ikke var mulig i samme grad som i det enevældige danske kongerige.¹⁰¹

I Sverige var der ikke grobund for etableringen af en altdomine- rende teologisk diskurs, som det var tilfældet i Danmark. Ved hjælp af kombinationen af rotationssystemet, den skiftende dekanpost, de pietistiske professorers¹⁰² inkludering i censuren og Kirkekollegiets censurbeføjelser sikredes det, at pietistisk litteratur blev forsynet med imprimatur. Den teologiske censur havde derigennem en vigtig funk- tion som synligt bevis på pietismens ophøjede position og fungerede som et propagandavåben rettet imod den ortodokst orienterede del af præstestanden.

Kravet om forcensur

Selvom alle tryksager formelt skulle censureres, blev lovgivningens krav langt fra overholdt. I *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark* viser Charlotte Appel ud fra den store mængde af bevarede skrifter uden medtrykt censur, at adskillige bøger allerede i 1600-tallet blev trykt

100 Anders Burius: *Ömhet om friheten*, Uppsala 1984, s. 109.

101 Samme, s. 109-112.

102 Marcus Wøldike, Peder Holm og Søren Bloch orienterede sig imod den lutherske ortodoksi, mens Jeremias Friedrich Reuss, Christian Langemach Leth, Erik Pontoppi- dan og Johan August Seydlitz tilhørte den pietistiske lejr. Inkluderingen af den luthersk ortodokse Peder Holm d. 6. marts 1739 må opfattes som et udtryk for, at der vitterlig var problemer med at få ekspederet de mange indsendte manuskripter til censur, og at Kirkekollegiets censurbeføjelser minimerede risikoen for, at en ortodoks professor be- sværliggjorde censuren af pietistisk litteratur.

uden om censuren, hvilket tyder på »stigende vanskeligheder med i praksis at leve op til omfattende krav om forcensur«. ¹⁰³ Dette bekræftes af Harald Ilsøes og Ludvig Kochs undersøgelser. ¹⁰⁴ I artiklen *Censur og approbation* skriver Harald Ilsøe, at mange forfattere og bogtrykkere veg uden om censuren, inden deres bøger blev trykt. De undersøgelser, der ligger til grund for denne artikel, bekræfter uoverensstemmelsen mellem lovgivningens ord og dens praktiske udførelse. Ilsøe hævder, at det især var »de små folkelige visetryk, som i hele censurens tid var det egentlige problem« ¹⁰⁵ Problemet bestod i, at de utallige småtryk, som hvert år blev produceret og distribueret i især København, i princippet var underlagt samme krav om censur som større tryksager. Kravet blev langt fra altid overholdt, og i henhold til politiforordningen af 19. oktober 1701 skulle Københavns Politimester kontrollere udbredelsen af disse viser. ¹⁰⁶ Pågribelser medførte som regel indstævning for Politiretten med bødestraf til følge.

Nærværende undersøgelse viser, at adskillige af de skrifter, som Det Teologiske Fakultet behandlede, ikke efterfølgende blev behandlet af Kirkekollegiet, som loven krævede. Den bevarede censurprotokol indeholder oplysninger om i alt 268 indsendte manuskripter i den undersøgte periode, men det totale antal indsendte manuskripter må nødvendigvis have været større, da den ene af de oprindelige to protokoller er bortkommet. 206 af de 268 indsendte manuskripter til Det Teologiske Fakultet fik trykketilladelse. Til sammenligning viser optællingen i Kirkekollegiets hovedprotokoller, at Kollegiet fik tilsendt 175 manuskripter, og 155 af disse fik trykketilladelse. Kirkekollegiet godkendte altså som minimum 51 manuskripter færre, end Det Teologiske Fakultet gav imprimatur. ¹⁰⁷

I et forsøg på at komme problemet med ucensurerede småskrifter til livs tilbød Københavns politimester fra 1726 forcensur af viser og andre småskrifter, ¹⁰⁸ men bestemmelsen blev ophævet den 18. april 1738,

¹⁰³ Charlotte Appel: *Læsning og Bogmarked i 1600-tallets Danmark*, København 2001 s. 437.

¹⁰⁴ Ludvig Koch: Bidrag til Censurens Historie under Frederik V, *Historisk Tidsskrift* 1889/90, 6. rk., 2. bd., s. 75.

¹⁰⁵ Harald Ilsøe: Censur og approbation, i John T. Lauridsen og Olaf Olsen (red.): *Umisteligt*, København 2007, s. 124.

¹⁰⁶ Om 1701-forordningen, se: P.M. Stolpe: *Dagspressen i Danmark II*, København 1879, s. 293-328.

¹⁰⁷ En endelig afklaring af spørgsmålet kræver en undersøgelse af, hvilke godkendelser de bevarede bøger i Bibliotheca Danica er forsynet med. Sådanne undersøgelser savnes i høj grad.

¹⁰⁸ Politiplakaten findes ikke i de tilgængelige forordning- og reskriptsamlinger, men er lokaliseret af Harald Ilsøe og findes trykt i Harald Ilsøe: Censur og approbation, i John T. Lauridsen og Olaf Olsen (red.): *Umisteligt*, København 2007, s. 124-125.

hvorefter ingen måtte »Trykke nogen saadanne Viiser eller Historier, Geistlige eller Verdslige, hvilke ikke tilforn af de dertil beskikkede Professorer ved Universitetet, ere Censurerede ...«. ¹⁰⁹ Det er uvist, hvor nidkært Københavns politimester håndterede opsynet med småskrifter i den undersøgte periode, idet de få bevarede arkivmaterialer ikke kaster lys over sagen. ¹¹⁰ Overopsynet med den teologiske censur var imidlertid Kirkekollegiets ansvar, og sager vedrørende skrifter med teologisk indhold må forventes at have sat sig spor i dets protokoller. Protokollerne vidner da også om, at sager om bøger trykt uden behørig censur blev behandlet af Kirkekollegiet, men det skete kun tre gange i den undersøgte periode. ¹¹¹

Ucensurerede skrifter

Øvrigheden vidste, at mange skrifter blev trykt uden påkrævet censur. Det fremgår af en række kongelige reskripter fra 1730'erne og -40'erne. Den 18. april 1738 konstateredes det, at der »i Vores Kongelig Residentz Stad Kiöbenhavn, bliver Trykte adskillige Viiser og Historier« på trods af, at de ikke var lovligt censurerede. ¹¹² På lignende vis blev et reskript af 23. september 1740 indledt med en beklagelse over, at adskillige bøger blev trykt uden censur på trods af, at bestemmelserne i Danske Lov »Tydeligen befaler, at ingen, förend det tilforn i Vores Universitet er igiennemseet og *approberet*«, ¹¹³ må lade noget »trykke her eller andetsteds«. ¹¹⁴ I et reskript af 7. januar 1741 blev det endnu engang slået fast, at ingen »maa oplægge, eftertrykke eller extratrykke, eller fallholde nogen Bog eller Skrift«, ¹¹⁵ førend det lovligt var censureret.

Når der i Kirkekollegiets arkiv kun findes vidnesbyrd om tre sager vedrørende teologiske skrifter trykt uden censur, hang det sammen med de økonomiske interesser, der var knyttet til bogproduktion. 1700-tallets bogmarked involverede et væld af aktører. Den amerikanske

109 RA, DK, Sjællandske Tegnelser 1737-1738 (D20-19), 1738 nr. 198, s. 646.

110 Kilder vedrørende Københavns politimesters håndhævelse af censurbestemmelserne er forgæves søgt i Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster & Bornholm, Københavns Politi 1730-1945: (1) Register over Rescripter og Collegii Breve mv., (2) Register over Kgl. reskripter, kollegiebreve mm., (3) Diverse sager 1730-1945.

111 De tre sager har sagsnumrene 188/1738, 228/1738 og 14/1739. Sagsnummer 188/1738 vedrørte en bog af Johann Hinrich Prætorius: *Entwus von der Absonderung und Ausgang aus Babel*. Der er ikke bevaret sagsakter til 188/1738, men det er der til de to andre, som senere inddrages.

112 RA, DK, Sjællandske Tegnelser 1737-1738 (D20-19), 1738 nr. 198, s. 646.

113 RA, DK, Sjællandske Tegnelser 1739-1740 (D20-20), 1740 nr. 534, s. 769.

114 Samme, s. 769.

115 RA, DK, Sjællandske Registre 1741-1743 (D18S), 1741 nr. 1, s. 1.

historiker Robert Darnton har beskrevet bogmarkedet som et system af relationer mellem bl.a. forfattere, bogtrykkere, myndigheder, læsere, bogførere og bogsamlere, der hver især havde indflydelse på såvel hinandens handlinger som tekstens betydning og udformning. Bogtrykkernes handlinger var især styret af økonomiske interesser,¹¹⁶ hvilket forklarer, hvorfor bogtrykkerne ikke lod samtlige skrifter censurere, og hvorfor det ikke førte til håndfaste repressalier fra myndighedernes side.

Bogproduktion var en langsommelig og dyr proces. Alene udgifterne til papir tegnede sig for godt tre fjerdedele af de samlede udgifter.¹¹⁷ Bogtrykkerne var afhængige af, at deres bøger kunne sælges, når de var trykt, og en måde at sikre sig en vis basisindtægt på var privilegier på bestemte udgivelser eller tryk og salg af diverse småtryk. Småtryk kunne enten være bestillingsarbejder til bryllupper eller underholdende viser og historier, som blev solgt på gaden, altså de førnævnte skillingstryk, der kunne produceres hurtigt og billigt. Med større tryksager var det anderledes. Disse var bekostelige, og hvis myndighederne konfiskerede oplaget, kunne det være katastrofalt for bogtrykkerne. De havde med andre ord et økonomisk incitament til at lade deres større produktioner censurere, så de kunne påtrykkes imprimaturet, der for dem hovedsagelig var en statslig garanti for, at myndighederne ikke ville forhindre distributionen.¹¹⁸

Bogtrykkernes adfærd som forretningsfolk fik dem dog også til at tage chancer. I *The Forbidden Bestsellers of Pre-Revolutionary France* viser Darnton, at der i Frankrig var et stort marked for forbudt litteratur, og at udsigten til fortjeneste gjorde bogtrykkerne villige til at løbe risici.¹¹⁹ Det danske bogmarked var ikke så sofistikeret som det franske, men danske bogtrykkere og bogførere solgte også bøger, som ikke ville kunne gå uskadt gennem censuren. Alligevel viser kilderne i Kirkekollegiets arkiv ikke tegn på, at øvrigheden forsøgte at gennemtvunge forcensur ved at true bogtrykkerne. Det må konkluderes, at myndighederne for størstedelens vedkommende ikke anså de cirkulerende ucensurerede bøger for en trussel, det var nødvendigt at reagere på.

116 Robert Darnton: What is the History of Books?, *Daedalus* 111, nr. 3, 1983, s. 65-83.

117 Henrik Horstbøll: *Menig Mands Medie*, København 1999, s. 273-279.

118 Ludvig Koch konkluderer, at det samme var tilfældet i perioden 1746 til 1766. Se Ludvig Koch: Bidrag til Censurens Historie under Frederik V, *Historisk Tidsskrift* 1889/90, 6. rk., 2. bd., s. 85-86.

119 Robert Darnton: *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*, New York 1996, s. 39-52.

Selvom Chartier har påvist, at det ikke var muligt at forhindre cirkulationen af et allerede trykt skrift, gav truslen om repressalier bogtrykkerne et økonomisk incitament til at øve selvrensensur. Udgivelse af kontroversielle skrifter kunne medføre konfiskation af oplag eller tab af øvrighedens gunst. Sidstnævnte må ikke undervurderes, set i lyset af de kongelige privilegier på bogudgivelser.¹²⁰ Selvom bogtrykkerne ikke kunne forudsige præcis, hvilke bøger der provokerede øvrigheden, antyder de bevarede breve, som blev indsendt til Kirkekollegiet sammen med manuskripter, at de havde en fornemmelse for, hvad Kollegiet tillod.¹²¹

I december 1739 ønskede en teologistuderende ved navn Hans Teilmann at trykke en oversættelse af et af Philip Jakob Speners mindre skrifter. Ansøgningen om approbation lød i alt sin enkelhed:

Jeg agter at lade trykke i vort Danske Sprog Speners Sprog af den Hell Skrift, som i Bundet paa den sidste Side af hosfølgende Arker findes. Vil jeg i Underdanighed have det til de Höye Herrens videre godtbeholdende forestillet.¹²²

Anderledes omstændelig var beskrivelsen af ukendte forfattere. Da en nordmand i 1739 indsendte sin afdøde præstefars erindringstaler, understregede han over flere sider sine egne og faderens gode og nyttige intentioner med at få skriftet trykt, alt sammen udførligt understreget af skriftsteder og kristne metaforer.¹²³ Eksemplerne udtrykker tendensen til, at præsentationer af forfatterne var mere udførlige, jo mere ukendte forfatterne og værkerne var. Det viser, at der blandt forfattere og bogtrykkere var en fornemmelse for, hvilke tekster, der var i overensstemmelse med øvrighedens smag.

Farlige og ufarlige læsere

Traditionelt havde man fra øvrighedens side accepteret, at lærde mænd samlede og læste bøger, der ellers blev betragtet som forbudt læsning,

120 Der findes ikke nogen undersøgelser af privilegiepolitikken i den undersøgte periode, men Charlotte Appel beskriver enevældens privilegiepolitik i 1600-tallet i *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, København 2001, s. 437-445.

121 Der er bevaret i alt 10 sådanne breve, de findes i pakkerne: RA, DK, Kirkekollegiet, Prot. Indk. sager 1737-1738 (F4.6.1-17). Her har de sagsnumrene 224/1738, 129/1739, 161/1739, 188/1739, 190/1739, 56/1740, 33/1741, 49/1741, 16/1744, 43/1745. Teilmanns oversættelse fik trykgetilladelse.

122 RA, DK, Kirkekollegiet, Prot. Indk. Sager (F4.6.2), 188/1739.

123 RA, DK, Kirkekollegiet, Prot. Indk. Sager (F4.6.3), 161/1739.

også selvom lovgivningen i princippet ikke skelnede mellem lærdes og ulærdes læsning. Så vidt vides, er der ikke nogen kendte eksempler på, at lærde folk er blevet straffet for besiddelse af uzensurerede skrifter. Med udsendelsen af et reskript af 23. september 1740 blev denne stiltiende accept ophøjet til lov. Den direkte anledning var, at øvrigheden i Norge havde beslaglagt nogle »Qvaker Skrifter, Robert Barclaji liden Cateckismus, og hans store *Apologia Theologica*, begge accurat verterede, og Dansk trykte«. ¹²⁴ Distribution af fremmed religiøs propaganda var en alvorlig sag, og dertil kom, at der også i de københavnske boglader fandtes adskillige »Fanatiske og Separatistiske Bøger som ligger tilfals for hver Mand Øynnen«. ¹²⁵ Der blev derfor indført »en nøyere Inspection over Bogførerne, som ved »egenraadig Indførsel af alle salgs Fanatiske og Separatistiske Bøger har givet den meeste Anledning til Vildfarelse og Afsondring«. ¹²⁶ Det medførte et krav om skærpet opsyn med det københavnske bogmarked, hvilket blandt andet indebar, at bogførerne skulle aflevere lister til Det Teologiske Fakultet indeholdende de bøger, som de fremskaffede fra udlandet. ¹²⁷ Hvis en bog indeholdt noget forargeligt, måtte den ikke »selges til nogen U-Bekiendte, som derved kunde forføres, i sær ikke til Studenterne, ei heller til U-Studerede Folk«. ¹²⁸ Bøgerne måtte dog gerne sælges til »lærde Mænd, Professorer, Præster som ere i Embede, eller saadanne som samler Biblioteker«. ¹²⁹

Ud over studenter og ustuderede folk var de potentielt farligste læsere af religiøse tekster i myndighedernes øjne de, som læste og diskuterede religiøse skrifter i de pietistiske lægmandsforsamlinger, konventiklerne. Det er let at indse, hvorfor myndighederne betragtede konventikler som en latent trussel. Lægfolks konventikler gav rig mulighed for, at religiøse emner kunne misforstås, og tilbage i 1706 blev der af samme grund udstedt forbud mod konventikler, blandt andet med den begrundelse, at de gav grobund for en »falsk Oplysning om et

¹²⁴ RA, DK, Kirkekollegiet, Kopibog 1737-1740 (F4.2.1), dateret 15-09-1740. For en uddybende beskrivelse af kvæker-propaganda i Danmark og baggrunden for udsendelsen af reskriptet af 23. september 1740, se Bjørn Kornerup: Kvækerpropaganda i Danmark og Norge i ældre Tid, *Kirkehistoriske Samlinger*, rk. 6, bd. 6, København 1948-50. Heri findes blandt andet en afskrift af reskriptet samt det brev fra Christian Grave vedrørende kvæker-propaganda i Norge, som blev den direkte anledning til reskriptet.

¹²⁵ RA, DK, Kirkekollegiet, Kopibog 1737-1740 (F4.2.1), dateret 15-09-1740.

¹²⁶ Samme.

¹²⁷ Det vides ikke, om denne bestemmelse blev overholdt. Sådanne lister synes ikke at være bevaret i Det Teologiske Fakultets arkiv.

¹²⁸ RA, DK, Sjællandske Tegnelser 1739-1740 (D20-20), 1740 nr. 534, s. 771.

¹²⁹ Samme.

Menneskes egne Kræfter, til at opnaa nogen fuldkommen Hellighed her i Verden«. ¹³⁰ I 1706 var forbuddet en direkte konsekvens af, at de lutherske ortodokse teologer sad tungt på Det Teologiske Fakultet, men da pietismen i 1730'erne blev ophøjet til officiel statskirkelig teologi, forsvandt den teologiske begrundelse for forbuddet. I løbet af 1730'erne blev konventikler stiltiende accepteret, og 13. januar 1741 udsendtes en forordning, der lovliggjorde konventikler, men krævede, at de var underlagt statskirkens overopsyn. Uden statskirkelig kontrol kunne det i værste fald medføre, at »U-orden og U-lempe kunde flyde, hvorved og U-roelighed, Forbittrelse og Forviring kunde foraarsages, og en sand Christendom og Guds-Frygt meere blive hindret end fremmet«. ¹³¹ Kontrollen blev udøvet gennem sognepræsten, der så vidt muligt skulle være til stede. Han var ansvarlig for »at alting gaaer ordentlig til, og intet U-Ræt, eller til U-Tidige Domme om andre, eller u-vedkommende Ting fremsættes«. ¹³² Det indebar blandt andet, at han skulle holde opsyn med, at de bøger, der blev læst, var korrekt censurerede. ¹³³

Det var ikke bøgerne i sig selv, øvrigheden frygtede, men de potentielt farlige læsere, som kunne misforstå dem eller forføres af indholdet og derigennem give anledning til offentlig uro. Derimod kunne hvad som helst anskaffes, så længe læsernes dannelse og samfundsmæssige position i øvrighedens øjne gjorde dem til ufarlige læsere. Det understreges af en sag fra 1741, hvor den teologiske professor Marcus Wøldike henvendte sig til Kirkekollegiet, fordi han i et manuskript havde fundet »nogle latinske Anmarkninger over nogle Talemaader som i same Tractat ubegrunnenlige ere brugte. Hvorfor den af Facultetet ei er approberet«. ¹³⁴ I Kirkekollegiets hovedprotokol står der imidlertid, at »Bogen er tilskikket hans Excel. Herr Grh. L. v. Holstein til privat indsiget af autore, uden at have den intention at lade det trykke«, ¹³⁵ og dermed blev der ikke gjort mere ud af den sag.

Pastor Grothausens prædiken

Øvrigheden så igennem fingre med de fleste overtrædelser, og i de tilfælde, hvor et trykt skrift gav anledning til uro, var det let at forbyde det, da loven allerede var overtrådt, i og med at skriftet var trykt uden

130 RA, Rigsarkivets Tryksamling, Forordning 2. oktober 1706.

131 RA, DK, Sjællandske Registre 1741-1743 (D18S), 1741 nr. 10, fortalen.

132 Samme, s. 10.

133 Samme, s. 15.

134 RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1737-1742 (F4.1.1) sagsnr. 138/1741.

135 Samme.

censur. Den 14. januar 1740 var bogtrykkeren Niels Hansen Møller indkaldt til Kirkekollegiet, hvor han skulle forklare, hvorfor han havde trykt en prædiken af præsten Albert Gabriel Grothausen »uden *Collegii* forvidende og *Approbation*«. ¹³⁶ Møller forklarede, at han havde været syg og derfor ikke havde været i stand til selv at tage sig af det, og i stedet havde han « forladt sig paa Præsten, som hand havde betroet alt hvad der efter Øvrigheds befaling var fornøden ». ¹³⁷ Selvom prædikenen ikke var censureret helt korrekt, havde den trods alt været forevist Det Teologiske Fakultet. Det fremgår af fakultetets censurprotokol, hvor man under 6. december 1739 kan læse, at skriftet blev indleveret til censur og godkendt senere samme dag. ¹³⁸ Af uvisse årsager blev teksten aldrig forevist Kirkekollegiet, og i stedet blev den overdraget til Niels Hansen Møllers trykkeri i Lille Kongensgade. ¹³⁹

Kirkekollegiets protokol giver ingen oplysninger om, at Møller blev straffet for sin forseelse men han blev aftvunget en erklæring om, at han fremover ville sikre sig, at de bøger, han lod trykke, var korrekt censurerede. Derudover blev det formånet, at hvis han fortsat ønskede at trykke dette manuskript, måtte han på korrekt vis søge approbation hos Kirkekollegiet. ¹⁴⁰ Senere på året indsendte Møller en formel ansøgning om approbation til Kirkekollegiet, men den blev afvist 10. marts 1740 med ordene, »maa aldeles ikke trykkes«. ¹⁴¹

Som vi har set, var prædikenen langt fra den eneste tryksag der blev trykt uden korrekt censur, så hvorfor slog Kirkekollegiet ned på netop denne tekst? Den kategoriske afvisning den 10. marts 1740 viser sig at dække over, at prædikenen i efteråret 1739 havde givet anledning til en del uro blandt Københavns garnison, og det forhold, at prædikenen nu forelå på tryk, fik stemningen til at koge over.

Hovedpersonen i dette drama var Albert Gabriel Grothausen, den tyskfødte præst ved Garnisonskirken, der fungerede som kirke for Københavns garnison. Prædikerne foregik på tysk, og den problematiske bog bar af samme grund en tysk titel: *Zwo Predigten am Allerheiligsten Feste in der Herrn Zebaoths Kirche in Copenhagen von der Königl. Guarnison gehalten, worinnen die Materie von den Todes-Straffen der grossen Missethäter beyläuffig abgehandelt*. ¹⁴²

¹³⁶ RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1737-1742 (F4.1.1), sagsnr. 14/1740.

¹³⁷ Samme.

¹³⁸ RA, KU, Teol. Fak., 3106-01, Censurprotokol 1738-1770, 06-12-1739.

¹³⁹ Harald Ilsøe: *Bogtrykkerne i København*, København 1992, s. 121-123.

¹⁴⁰ RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1737-1742 (F4.1.1), sagsnr. 14/1740.

¹⁴¹ RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1737-1742 (F4.1.1), sagsnr. 58/1740.

¹⁴² I Det Kongelige Biblioteks samlinger er der registreret to udgaver af bogen: en

Grothausen var en ivrig forkynnder af pietismen,¹⁴³ og han var tillige en præst, der så med stor indignation på officerernes hårdhændede behandling af menige soldater, hvilket gjorde ham ildeset blandt officersstanden. Fra ukendt kilde er følgende kortfattede anekdote om Grothausen bevaret:

En Soldat læste en Placat på Østergade. En Officer gik forbi og slog ham voldsomt, fordi han ikke hilsede. Soldaten forgreb sig mod Officeren og blev skudt. Grothausen prædikede med megen Iver om Officerernes Pligt ei at mishandle sine Undergivne. [...] Dog mødte ham siden megen Uvillie hos Officererne.¹⁴⁴

Der er ingen tvivl om, hvor Grothausens sympatier lå, og episoden kan meget vel tænkes at være inspirationskilden til Grothausens prædiken, der kredsede om temaerne barmhjertighed og om, hvorvidt et menneske er i stand til at dømme andre mennesker. Ser man nærmere på teksten, opdager man hurtigt, at den indeholder en skarp kritik af den militære straffepraksis og navnlig »der blutige Schauplatz des Stand-Rechtes«.¹⁴⁵ Der blev draget paralleller mellem standretten og Kristi lidelseshistorie, hvilket de lyttende officerer ganske givet ikke har brudt sig om. Grothausens irettesættelse i militærets egen kirke må have virket stærkt provokerende på de kongelige officerer, og man kan let forestille sig deres reaktion, da Grothausen formanede følgende fra prædikestolen:

Gesetz nun, wir wollten mit unsern mörderlichen Kriegs-Leuten eben so verfahren, um ihnen die Hofnung der Seeligkeit abzuschneiden, so bin ich dessen gewisst, dass es ebenfals weniger als nichts fruchten wurde. In diesem Fall würden die Desperaten sagen: O was wolten die armen Menchen seelig preisen und verdammen, Gott allein kan seelig machen und verdammen.¹⁴⁶

udgave trykt i 1739 og en anden trykt i 1740. Forskellen mellem de to udgaver behandles senere i dette afsnit.

143 Martin Schwartz-Lausten skriver i *De fromme og jøderne*, København 2000, s. 332, at Grothausen var »optaget af Zinzendorf og hans forkyndelse«.

144 A. Jantzen: Nogle Anekdoter om kjøbenhavnske Præster, *Kirkehistoriske Samlinger* 4. rk., 2. bd., 1891-93, s. 737.

145 Albert Gabriel Grothausen: *Zwo Predigten am Allerheiligsten Feste in der Herrn Zebaoths Kirche in Copenhagen von der Königl. Guarnison gehalten, worinnen die Materie von den Todes-Straffen der grossen Missethäter beyläuffig abgehandelt ...*, Frankfurt & Leipzig 1740, s. 36.

146 Albert Gabriel Grothausen, *Zwo Predigten am Allerheiligsten Feste in der Herrn Zebaoths Kirche in Copenhagen von der Königl. Guarnison gehalten, worinnen die Materie von den Todes-Straffen der grossen Missethäter beyläuffig abgehandelt ...*, København 1739, s. 32.

Meget tyder på, at bølgerne gik højt i Garnisonskirken på allehelgensaften i 1739 (søndag 1. november). Ifølge Kirkekollegiets protokol blev Grothausen på mødet den 14. januar 1740 informeret om, at Kongen ikke »var tilfreds med hans prædiken«, ¹⁴⁷ og at »Materien ikke var saaledes afhandlet som den burde være, for at komme på Prædikestolen«. ¹⁴⁸ Som begrundelse herfor blev angivet, at den havde været »Militair Standen til Opsætsighed og Officererne til fortrydelse og forbitrelse«. ¹⁴⁹

Det kan undre, at officererne ikke klagede over prædikenen, umiddelbart efter den blev læst. Den sene reaktion hænger formentlig sammen med den særlige betydning det fik, at prædikenen omkring årsskiftet 1739/40 forelå på tryk. Det er formentlig sket på Grothausens eget initiativ og for hans egne midler. På den trykte prædikens titelblad er der nemlig ikke angivet oplysninger om, at det var bogtrykkeren Niels Hansen Møller, der bekostede tryksagen. Det var med andre ord magtpåliggende for Grothausen at få sit kritiske budskab ud til det læsende publikum.

Den kendsgerning, at skriftet var censureret af Det Teologiske Fakultet – omend uden at være forevist Kirkekollegiet – betød, at den trykte prædiken var forsynet med det påkrævede *imprimatur*. Hermed opstod et paradoks, idet en prædiken, der var kritisk over for den af Kongen godkendte orden og latent også over for selve statsindretningen, nu forelå med officielt *imprimatur*. Det fremstod, som om statskirken bakkede om Grothausens kritik af de militære straffeforhold. Det var det, som fik bægeret til at flyde over og derved udløste Kirkekollegiets irettesættelse og forbud. I en skrivelse fra Christian VI til Johan Ludvig von Holstein fremgår det, at det var overmarskal Gramm som orienterede Kongen, der efterfølgende lod sagen overgå til Kirkekollegiet. ¹⁵⁰

Sagen bekræfter, at så længe en ucensureret tekst ikke gav anledning til klager eller andre former for uro, blev den tolereret. Kirkekollegiet optrådte ikke som et bogpoliti, der aktivt opsøgte ukorrekt censurerede bøger. De undlod så vidt muligt at handle, indtil noget nødvendig gjorde det, og så måtte der, som i dette tilfælde, reageres.

Det er uvist, hvad der blev af det oplag, som Niels Hansen Møller trykte i 1739. Den almindelige praksis, når der blev udsendt forbud imod skrifter, var, at sagen overgik til politiretten, og oplaget blev

¹⁴⁷ RA, DK, Kirkekollegiet, Hovedprotokol 1737-1742 (F4.1.1) sagsnr. 15/1740.

¹⁴⁸ Samme.

¹⁴⁹ Samme.

¹⁵⁰ Holger Frederik Rørdam: *Historiske Samlinger og Studier*, 3. bd., København 1898, s. 29.

beslaglagt i forbindelse med en ransagning. Det var tilsyneladende ikke tilfældet her – Kirkekollegiets mødeprotokol indeholder i det mindste ingen oplysninger om, at sagen overgik til politimyndighederne. Sandsynligvis blev sagen ordnet ved, at bogtrykker Møller blev aftvunget et tilsagn om at lade oplaget destruere. Frem for at skabe yderligere offentlig opmærksomhed omkring forbudte bøger ved at fare bombastisk frem med bogforbud søgte Kirkekollegiet at løse problemerne på en diskret måde.¹⁵¹

Alligevel forhindrede Kirkekollegiets forbud ikke skriftet i atter at blive trykt. Året efter, i 1740, kom prædikenen i en ny udgave, hvor udgiverens navn ikke er angivet, men hvor salgsstedet »Frankfurt und Leipzig« optræder på titelbladet.¹⁵² 1740-eksemplarets fremkomst er interessant, og rejser spørgsmålet, om den nye udgave var trykt i Tyskland, eller om der var tale om en fingeret angivelse af trykkested, dækkende over et dansk trykkeri.

1740-eksemplaret adskiller sig fra 1739-eksemplaret i typografisk opsætning, mens teksten i det store hele er identisk, med enkelte ubetydelige forskelle i 1740-eksemplarets forord, der viser, at teksten har gennemgået en lettere bearbejdning. I 1739 er overskriften blot »In Gott geliebter Leser«, mens det i 1740 er tilføjet ordet »Vorrede« lige før denne overskrift. 1739-eksemplaret er generelt sat pænere op end 1740-eksemplaret, med ny linje og indrykning for hvert nyt afsnit. De bibelske skriftsteder står desuden i marginen på 1739-eksemplaret, mens de i 1740-eksemplaret står i brødteksten. Forskellene i tekstens typografiske opsætning udelukker altså, at der er tale om en lettere videreforarbejdning af det oplag, som bogtrykker Møller fik forbud mod at afsætte.

Efter alt at dømme blev 1740-oplaget trykt på foranledning af pastor Grothausen i Tyskland, hvor produktionsomkostningerne kun var nærvædet det halve af dem i København. Prædikenen var jo i forvejen skrevet på tysk, så der var ikke behov for nogen væsentlig bearbejdelse af Grothausens manuskript. Københavnske bogtrykkere havde adskillige kontakter i Tyskland, hvor de med jævne mellemrum afsatte

151 Det hænger sandsynligvis sammen med Kirkekollegiets erklærede modvilje mod at optræde som egentligt bogpoliti via udstedelse af bogforbud. Se Kirkekollegiets ældste Forhandlinger, udgivet af Holger Frederik Rørdam *Kirkehistoriske Samlinger*, 4. rk. 3. bd., 1893-95, s. 498.

152 Albert Gabriel Grothausen: *Zwo Predigten am Allerheiligsten Feste in der Herrn Zebaoths Kirche in Copenhagen von der Königl. Guarnison gehalten, worinnen die Materie von den Todes-Straffen der grossen Missethäter beyläufig abgehandelt ...*, Frankfurt & Leipzig 1740, titelbladet.

skrifter skrevet på tysk, latin eller andre internationale sprog.¹⁵³ Kontakten til den tyske bogtrykker kan således være formidlet gennem en af de Københavnske bogtrykkere, eller det kan være den tyskfødte Grothausen selv, der gennem personlige kontakter har fået en aftale i stand.

Det er bemærkelsesværdigt, med hvilken stædighed Grothausen insisterede på at udbrede sin kritiske prædiken, og det forhold, at Det Kongelige Bibliotek er i besiddelse af et eksemplar af 1740-oplaget, viser da også, at prædikenen fandt vej til Danmark. Med til sagen hører også, at da boghandleren Jacob Preuss i 1741 gik fallit, blev der udarbejdet en fortegnelse over, hvilke værker han havde på lager, og heraf fremgår, at Preuss lå inde med 69 eksemplarer af Pastor Grothausens prædiken, der altså frit kunne erhverves.¹⁵⁴ Det fremgår ikke, hvilken udgave der var tale om, men sagen taget i betragtning har det sikkert været den fra 1740, der ikke var forsynet med imprimatur. Pastor Grothausens prædiken optræder heller ikke senere i Kirkekollegiets protokoller, hvilket indikerer, at officererne ikke indgav yderligere protester. Selvom prædikenen alligevel blev trykt, har officererne tilsyneladende stillet sig tilfreds med, at prædikenen ikke blev distribueret med officielt imprimatur.¹⁵⁵

Konklusion

Selvom lovgivningen påbød, at størstedelen af de teologiske skrifter, som blev trykt, skulle approberes af Kirkekollegiet, blev det ikke håndhævet. Adskillige skrifter blev trykt uden korrekt censur, vel at mærke uden at det gav anledning til reaktioner fra myndighedernes side, hvilket afviger fra billedet af den ellers så kontrollerende enevælde. Det hang sammen med, at det i perioden fra 1737 til 1747 var langt vigtigere, hvem der satte imprimatur på hvilke bøger, end det var at gennemtvinge censur af samtlige skrifter, der blev trykt. Pragmatiske hensyn blev prioriteret højere, end at lovgivningen blev overholdt.

Det Teologiske Fakultets imprimatur og Kirkekollegiets approbation var for bogtrykkerne først og fremmest en måde at minimere

¹⁵³ Harald Ilsøe: *Bogtrykkerne i København*, København 1992, s. 238-240.

¹⁵⁴ Harald Ilsøe: Et forlag til salg – Jacob Preusses lager af forlagsskrifter 1743, *Fund og Forskning* bd. 40, 2001, s. 30.

¹⁵⁵ Tak til Harald Ilsøe for at have henledt min opmærksomhed på forhold vedrørende de to oplag af Albert Gabriel Grothausens prædiken og derved bidraget til at korrigere den beskrivelse af sagen, der findes i min artikel Officererne og den indigere rede præst, *Magasin* 24, nr. 2, 2011, s. 55-62.

risikoen for, at et oplag blev ramt af forbud og beslaglæggelser. Det var formentlig derfor småskrifter ofte blev trykt uden censur, mens mere bekostelige værker almindeligvis blev censureret i henhold til gældende lov. For Christian VI og hans pietistiske meningsfæller var imprimaturet primært et kommunikationsvåben i den kirkelige magtkamp mellem luthersk ortodoksi og pietisme. Imprimaturet var udtryk for, hvad der var officiel statskirkelig teologi. Derfor var det vigtigt, at pietister havde det sidste ord i sager om censur af teologiske skrifter, og det var netop det, der nødvendiggjorde Kirkekollegiets bemyndigelser i forhold til teologisk censur. I modsætning til, hvad Ludvig Koch har hævdet, har undersøgelsen vist, at Kirkekollegiet i høj grad gjorde brug af sin ret til at underkende Det Teologiske Fakultets afgørelser.

Imprimaturet betød, at et skrift var i overensstemmelse med den statskirkelige teologi, og Kirkekollegiets bemyndigelse til at underkende Det Teologiske Fakultets censur medførte, at det kunne nægte imprimatur til uønskede skrifter, især luthersk-ortodokse skrifter rettet imod pietismen. Derimod kunne pietistiske skrifter udsendes som officiel statskirkelig teologi. Imprimaturet vigtigste funktion i den undersøgte periode var derfor at signalere, hvilken teologi der var den toneangivende.

De forbehold, som Ingrid Bentzen har bragt på bane, nemlig at teologiske disputatser og bøger trykt på Vajsenhuset ikke skulle censureres af Kirkekollegiet, forklares også ud fra konflikten mellem luthersk ortodoksi og pietisme. Teologiske disputatser var trykt på latin og derfor kun tilgængelige for den teologiske elite, som i henhold til reskriptet af 23. September 1740 frit kunne anskaffe og læse hvad som helst. Der var heller ingen grund til at føre tilsyn med Vajsenhusets trykkeri. Vajsenhuset var i sit udgangspunkt et pietistisk inspireret foretagende, og Missionskollegiet, der skulle forestå censuren af dets skrifter, var allerede ledet af pietister.

Teologiske skrifter trykt uden imprimatur havde selvsagt ikke samme signalværdi, hvorfor der blev set igennem fingre med dem. Tolerancen over for ucensurerede bøger var dog ikke mindst betinget af, at det allerede var lykkedes at etablere en selvrens blandt bogtrykkerne. Selvcensuren fungerede i al sin enkelthed ved, at bogtrykkerne havde økonomiske incitamenter til at undgå øvrighedens negative opmærksomhed, og at censurlovgivningen gjorde det muligt at straffe overtrædelser hårdt. At der i den undersøgte periode ikke kendes eksempler på, at bogtrykkere blev idømt hårde straffe, understreger blot selvrensens effektivitet.

SUMMARY

*Reorganization of Theological Censorship
The Department of General Ecclesiastical Supervision 1737-1347*

The subject of this article is theological censorship by the Department of General Ecclesiastical Supervision [*Generalkirkeinspektionskollegium*, GKIK] in absolutist Denmark from 1737 through 1747. During this period, not only did the Faculty of Theology at the University of Copenhagen censor religious manuscripts meant to appear in print – on principle every single one of them – but the results of this procedure were subsequently reviewed by the newly established GKIK, a state authority which answered directly to the King. Manuscripts containing religious dispute and controversy were subject to the direct censorship of the GKIK, with the exception of academic theses from the University. The fact that they were in Latin, rendered them harmless with regard to the public.

The present study is based on hitherto unexploited source material in the GKIK archives. It concludes that even though the censoring of religious manuscripts was an important matter in the eyes of secular and ecclesiastical officials, many uncensored books were printed and circulated. The authorities were well aware of this fact. They emphasized – and stipulated by law – the obligation of printer-publishers to have their books censored before sending them to press. However, the authorities did not take any action to enforce these laws, meaning that in practice they tolerated the existence of uncensored books.

The State did not normally consider uncensored books a threat. Printers had an economic incentive not to print uncensored books if they suspected them to be unacceptable. If they crossed the boundary, printers could incur heavy losses through confiscation of the printed books or loss of state-granted monopolies or other lucrative jobs.

Furthermore, the authorities did not regard all readers as potential troublemakers. Individuals of learning were no threat to Church or State and could freely possess and read books prohibited for unstudied laypeople.

For Christian VI, the Danish monarch, it was more important to replace Lutheran Orthodoxy with Pietism as the official and prevailing theology of the Danish Church than it was to control uncensored books. By a thorough reorganization, including even other measures besides the GKIK, religious censorship came to serve as a tool to achieve that goal. Pietistic theologians gained more power within the institution. Orthodox Lutherans among the university professors who served as primary censors were not expelled from the service – this might have caused a legitimacy crisis – but their influence was diluted by augmenting the number of professors taking turns at the task. Furthermore, the still active orthodox censors were held in check by the GKIK. Overall, the main function of the religious censorship in the analyzed period was to make sure Pietistic books were bestowed with the official sign of approval, thus signaling that Pietism was now the official theology of the Danish Church.